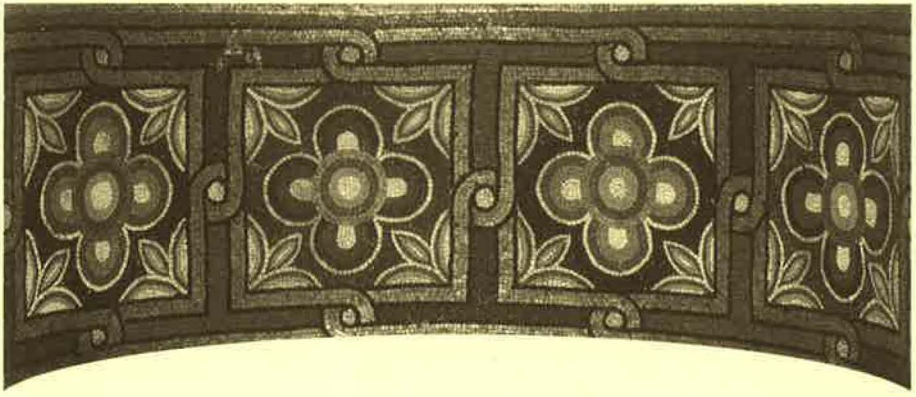
ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΔΙΕΘΝΗ ΣΥΜΠΟΣΙΑ 11

Η ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ ΣΕ ΚΡΙΣΗ (;)
ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΤΟΝ 11ο ΑΙΩΝΑ (1025-1081)

Ανάτυπο

ΑΘΗΝΑ 2003

ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΑΤΣΑΡΟΣ

ΠΡΟΔΡΟΜΙΚΟΙ «ΘΕΣΜΟΙ» ΓΙΑ ΤΗΝ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΑΝΩΤΕΡΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΩΝ ΚΟΜΝΗΝΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΟΚΟΜΝΗΝΕΙΑ ΠΕΡΙΟΔΟ

Αν ο «θεσμός», που αναφέρεται σε καθετί που «διὰ τῆς παραδόσεως ἢ διὰ τῆς κοινῆς συμφωνίας καθίσταται ἰσχυρὸν»[1] ή σ' ένα σύστημα που καθιερώνεται στην κοινωνία και την οργάνωσή της, απαιτεί διάρκεια χρόνου και ανάλογη δοκιμασία για να αναδειχτεί και να γίνει ευρύτερα ή και καθολικά αποδεκτός, φαίνεται ότι πάνω στους «θεσμούς» που σχετίζονται με την εκπαίδευση και στα επί μέρους ισχύοντα στην οργάνωσή της στην κοινωνία του Βυζαντίου απαιτείται ακόμη μεγαλύτερη διάρκεια χρόνου, για να ξεκαθαριστούν και να γίνουν αποδεκτές οι μεταξύ των ερευνητών συμβάσεις. Εννοώ ότι δεν έχουν κατασταλάξει ακόμη οι απόψεις που τείνουν να γίνουν από τους περισσότερους ερευνητές αποδεκτές, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν έχουν γίνει σταθερά και πιο γρήγορα βήματα στον τομέα αυτό, ιδίως τις τέσσερις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα[2].

---

1. Για τον ορισμό βλ. *Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια*, ΙΒ', 590. Για τους θεσμούς στο Βυζάντιο, βλ. Sp. Vryonis, Jr., *Byzantine Institutions, Society and Culture*, New Rochelle-New York 1997, 209-250.

2. Για το χρονικό πλαίσιο που ορίζεται από την εποχή που εκδηλώνεται ο «πρώτος βυζαντινός ουμανισμός» έως την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Φράγκους (1204) θα μπορούσε κανείς να επανασημειώσει την ακόλουθη βασική βιβλιογραφία: R. Browning, The Patriarchal School at Constantinople in the 12th Century, *Byz* 32 (1962), 167-202 και *Byz* 33 (1963), 11-40 [= *Studies on Byzantine History, Literature and Education*, London 1977, X] (στο εξής: Browning, Patriarchal School I και II)· του ίδιου, Byzantinische Schulen und Schulmeister, *Das Altertum* 9 (1963), 105-118· του ίδιου, Courants intellectuels et organisation scholaire à Byzance au XIe siècle, *TM* 6 (1976), 219-222· Ἰ. Ε. Ἀναστασίου, Ἡ κατάστασις τῆς Παιδείας εἰς τὸ Βυζάντιον κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ Θ' αἰῶνος, *Κυρίλλῳ καὶ Μεθοδίῳ τόμος ἑόρτιος*, Θεσσαλονίκη 1966, 31-77· P. Lemerle, *Élèves et professeurs à Constantinople au Xe siècle*, Paris 1969· του ίδιου, *Le premier humanisme byzantin. Notes et remarques sur enseignement et culture à Byzance des origines au Xe siècle*, Paris 1971 (= *Ὁ πρῶτος βυζαντινὸς οὐμανισμός. Σημειώσεις καὶ παρατηρήσεις γιὰ τὴν ἐκπαίδευση καὶ τὴν παιδεία στὸ Βυζάντιο ἀπὸ τὶς ἀρχὲς ὡς τὸν 10ο αἰώνα*, ελλ. μτφρ. Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Ἀθήνα 1981 [στο εξής οι παραπομπές γίνονται στην αναθεωρημένη ελληνική έκδοση])· του ίδιου, Le "gouvernement

Γένεση και εξέλιξη των εκπαιδευτικών θεσμών

Οι έρευνες αυτές και η βαθμιαία ανάδειξη και κριτική των κειμένων βοήθησαν στο να φωτιστούν, από τη μία μεριά, ο 9ος και ο 10ος αιώνας και, από την άλλη, να αναδειχτεί το ενδιαφέρον που παρουσιάζουν, επίσης, ο 11ος και ο 12ος αιώνας[3] (η προκομνήνεια, δηλαδή, και η κομνήνεια περίοδος[4]) στα θέματα της

---

des philosophes": Notes et remarques sur l'enseignement, les écoles, la culture, στο: του ίδιου, *Cinq études sur le XIe siècle byzantin*, Paris 1977, 195-248· U. Criscuolo, Chiesa ed insegnamento a Bisanzio nel XII secolo: Sul problema della cosiddetta "Accademia Patriarcale", *Siculorum Gymnasium* n.s. 28 (1973), 373-390· Maria Dora Spadaro, Sull'insegnamento di Fozio e sull'Accademia Patriarcale, *Siculorum Gymnasium* n.s. 28 (1973), 286-304· M. Kyriakis, Of Professors and Disciples in Twelfth Century Byzantium, *Byz* 43 (1973), 108-119· του ίδιου, Student Life in Eleventh Century Constantinople, *Βυζαντινά* 7 (1975), 377-388· P. Gautier, L'édit d'Alexis Ier Comnène sur la réforme du clergé, *REB* 31 (1973), 179-201· P. Speck, *Die Kaiserliche Universität von Konstantinopel* [Byzantinisches Archiv 14], München 1974· P. A. Yannopoulos, Notes sur l'emplacement de l'Οἰκουμενικὸν Διδασκαλεῖον, *Byz* 44 (1974), 68-91· Wanda Wolska-Conus, Les écoles de Psellos et de Xiphilin sous Constantin IX Monomaque, *TM* 6 (1976), 223-243· της ίδιας, L'école de droit et l'enseignement du droit à Byzance au XIe siècle: Xiphilin et Psellos, *TM* 7 (1977), 1-103· R. Anastasi, L'Università a Bisanzio nell'XI secolo, *Siculorum Gymnasium* n.s. 32 (1979), 351-378· C. N. Constantinides, *Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries (1204-ca 1310)* [Cyprus Research Center, Texts and Studies of the History of Cyprus 11], Nicosia 1982· Β. Κατσαρός, Η εκπαίδευση στην εποχή του Κωνσταντίνου Ζ' του Πορφυρογεννήτου, *Διαβάζω* τεύχ. 129 (1985), 36-41· του ίδιου, *Ἰωάννης Κασταμονίτης. Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ βίου, τοῦ ἔργου καὶ τῆς ἐποχῆς του* [Βυζαντινὰ Κείμενα καὶ Μελέται 22], Θεσσαλονίκη 1988, 163-209· Α. Μαρκόπουλος, Η οργάνωση του σχολείου. Παράδοση και εξέλιξη, στο: Χριστίνα Αγγελίδη (επιμ. έκδ.), *Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*, Αθήνα 1989, 325-333· P. Magdalino, The Reform Edict of 1107, στο: Margaret Mullet – D. Smythe (εκδ.), *Alexios I Komnenos*, Belfast 1996, 199-218· Marina Loukaki, Remarques sur le Corps des Douze Didascales au XIIe siècle, στο: *Εὐψυχία. Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler* [Byzantina Sorbonensia 16], II, Paris 1998, 427-438· P. A. Agapitos, Teachers, Pupils and Imperial Power in Eleventh-Century Byzantium, στο: Y. L. Too – N. Livingstone (εκδ.), *Pedagogy and Power: Rhetorics of classical learning*, Cambridge 1998, 170-191. Το άρθρο της Σταυρούλας Χονδρίδου, Σημείωμα για την τεχνική εκπαίδευση στο Βυζάντιο τον 11ο αιώνα, *Σύμμεικτα* 13 (1999), 157-165, παρά τον ad hoc χαρακτήρα του θέματος, προσανατολίζεται σε μία ιδιότυπη ερμηνεία των δεδομένων της Νεαράς του Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου.

3. Για μία συγκριτική, γενικότερη και παράλληλη θεώρηση αυτής της μετάβασης βλ. κυρίως A. P. Každan – Ann Wharton Epstein, *Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries*, Berkeley-Los Angeles-London 1985 (= *Ἀλλαγὲς στὸν βυζαντινὸ πολιτισμὸ κατὰ τὸν 11ο καὶ 12ο αἰώνα*, ελλ. μτφρ. Α. Παππᾶς – Δ. Τσουγκαράκης, Αθήνα 1997).

4. Για το ιστορικό αυτό πλαίσιο βλ. κυρίως M. J. Angold, *The Byzantine Empire 1025-1204. A political History*, London 1984 (= *Η βυζαντινή αυτοκρατορία από το 1025 έως το 1204. Μία πολιτική ιστορία*, ελλ. μτφρ. Ευαγγελία Καργιανιώτη – επιστ. επιμ. Π. Α. Αγαπητός, Αθήνα 1997²). Βλ. επίσης τώρα και Αἰκατερίνη Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινὴ Ἱστορία* Γ'1 *1081-1204*, Αθήνα 2001, όπου και πλήρης βιβλιογραφία.

οργανωμένης στο Βυζάντιο εκπαιδευτικής διαδικασίας· ενδιαφέρον, γιατί οι αιώνες αυτοί συγκεντρώνουν το μεγαλύτερο μέρος του υλικού από το οποίο γεννιούνται ή αναδύονται διαρκώς νέα ζητήματα και προβάλλουν ερωτηματικά που καθιστούν μονομιάς τα προβλήματα δυσεπίλυτα.

Τότε το λόγο έχει η εξέταση των «θεσμών» που εμφανίζονται μέσα από αυτήν την καινούρια κάθε φορά πραγματικότητα, μία πραγματικότητα που συμβαδίζει με τις ανακατατάξεις των δεδομένων. Αυτή η όχι στατική εξέταση των πραγμάτων καταδεικνύει τις δυσκολίες που έχουμε στο να προσδιορίσουμε επακριβώς τον τρόπο με τον οποίο εμφανίζονται, δημιουργούνται και αποκρυσταλλώνονται οι προαναφερθείσες «συμβάσεις» που μας οδηγούν σ' ένα επίπεδο επικοινωνίας και συμφωνιών, ώστε γενικότερα σήμερα να γίνονται ευρύτερα αποδεκτά συμπεράσματα που πριν από μερικά χρόνια απέκλιναν μεταξύ τους ή και ήταν σε σύγκρουση.

Το παράδειγμα της ύπαρξης π.χ. δύο «θεσμών» στην εκπαίδευση του Βυζαντίου (καλύτερα στην «ανώτατη» εκπαίδευση[5]), δηλαδή και του «αυτοκρατορικού» Πανεπιστημίου[6] (όρος συμβατικός σήμερα) από τη μία, και της λεγόμενης «Πατριαρχικής Σχολής»[7] από την άλλη, για το διάστημα 9ος-11ος αιώνες[8], είναι ενδεικτικό για να επιβεβαιώσει την πιο πάνω διαπίστωση, αφού, ακόμη και σήμερα, υπάρχουν ορισμένοι μελετητές που δέχονται την ύπαρξη «Πατριαρχικής Σχολής»[9]. Όμως είναι πια ελάχιστοι. Σήμερα όλοι, ή σχεδόν όλοι, δεχόμαστε ότι η ύπαρξη και οργάνωση της «Πατριαρχικής Σχολής» είναι στην ουσία ένας μύθος που κρατήθηκε και καλλιεργήθηκε στους κύκλους των εικονολατρών[10].

Ωστόσο, κι αν αυτός ο μύθος είναι κάτι που «διὰ κοινῆς συμφωνίας δὲν κατέστη ἰσχυρόν», εν τούτοις για πολλές δεκαετίες λειτούργησε στην έρευνα ως «θεσμός», ως κάτι δηλαδή προβεβλημένο και αποδεκτό. Κάποια «σπέρματα» στο

5. Βλ. Κατσαρός, *Ἰωάννης Κασταμονίτης*, 163 κε.

6. *Ό. π.*, 168 κε.

7. *Ό. π.*, 164-167 κε.

8. Browning, Patriarchal School I, 171-172· C. Mango, *Byzantium. The Empire of new Rome*, London 1980, 146 (= *Βυζάντιο. Ἡ αὐτοκρατορία τῆς Νέας Ρώμης*, ελλ. μτφρ. Δ. Τσουγκαράκης, Ἀθήνα 1988, 175).

9. Constantinides, *Higher Education*, 50-65· Sophia Mergiali, *L'enseignement et les lettrés pendant l'époque des Paléologues (1261-1453)* [Ἑταιρεία τῶν Φίλων τοῦ Λαοῦ, Κέντρον Ἐρεύνης Βυζαντίου 5], Ἀθῆναι 1999, 175-185 κ.α. Πρβλ. Magdalino, Reform Edict, 207 σημ. 13.

10. Lemerle, *Οὐμανισμός*, 91/343 σημ. 82· P. Wirth, Die Jugendbildung des Eustathios von Thessalonike. Zur Entmythologisierung der "Patriarchalakademie" von Konstantinopel, *OCP* 34 (1968), 148-150 (= *Eustathiana. Gesammelte Aufsätze zu Leben und Werk des Metropoliten Eustathios von Thessalonike*, Amsterdam 1980, 7-9).

βάθος του «μύθου»[11] εμπόδιζαν (ή και εμποδίζουν ακόμη) την κοινή μας σύμβαση για την οριστική απόρριψή του.

Ο «μύθος» της λεγόμενης «Πατριαρχικής Σχολής» επανήλθε κυρίως από την εποχή που ο R. Browning συγκέντρωσε ένα πλούσιο υλικό και συνόψισε τα συμπεράσματά του πάνω στην οργάνωση του «θεσμού» της *Πατριαρχικής Σχολής*, η οποία έπαιξε κυρίαρχο ρόλο στην όλη εκπαίδευση της εποχής, από την κατώτερη ώς την ανώτατη[12]. Αρκετοί δεν πιστέψαμε ότι είχαν έτσι ή τουλάχιστον έτσι ακριβώς τα πράγματα. Καλύτερα, δεν ήμασταν βέβαιοι, όπως ο μακαρίτης «φιλέλλην» σοφός[13], για την ολοκληρωτική επικυριαρχία του πατριαρχείου στα πράγματα της εκπαίδευσης, χωρίς ν' αμφισβητήσουμε την επιρροή – και μάλιστα αυξημένη – που ασκούσε η Εκκλησία στο χώρο[14], αφού, ως επί το πλείστον, η κατώτερη εκπαίδευση ήταν αποκλειστική υπόθεση των ιερωμένων της[15] και από τη μέση – που ήταν στην αρμοδιότητα του επάρχου της πόλης[16] – δεν αποκλείονταν και οι ιερωμένοι διδάσκαλοι[17]. Έτσι, θεωρήσαμε τον όρο «Πατριαρχική Σχολή» μία συμβατική ορολογία για ένα *σύστημα* εκπαίδευσης μικτό[18], στο οποίο ο λόγος μοιραζόταν ανάμεσα στην Πολιτεία και την Εκκλησία με μία κατεύθυνση «κοσμικών»[19] και μία δεύτερη «θεολογικών»[20] σπουδών, αναφορικά, πάντοτε, με το επί-

11. Βλ. Κατσαρός, *Ἰωάννης Κασταμονίτης*, 163-168.

12. Browning, Patriarchal School I, 178.

13. Για το μετά το 1983 έργο του βλ. στον πρόσφατο τιμητικό τόμο: C. N. Constantinides – N. M. Panagiotakes – Elizabeth Jeffreys – A. D. Angelou (εκδ.), *Φιλέλλην. Studies in Honour of Robert Browning* [Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini di Venezia – *Bibliotheke* 17], Venice 1996, xvii-xxiv.

14. Κατσαρός, *Ἰωάννης Κασταμονίτης*, 208-209· P. Magdalino, *The Empire of Manuel I, 1143-1180*, Cambridge 1993, 325-330· του ίδιου, Reform Edict, 200-207· M. Angold, *Church and Society in Byzantium under the Comneni, 1081-1261*, Cambridge 1995, 89-101.

15. Βλ. Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός*, Α' 1, Ἀθῆναι 1948, 80.

16. Βλ. Lemerle, *Élèves et Professeurs*, 14· του ίδιου, *Οὐμανισμός*, 236-238· Μαρκόπουλος, Ἡ ὀργάνωση τοῦ σχολείου, 330.

17. Βλ. Κατσαρός, *Ἰωάννης Κασταμονίτης*, 174 και σημ. 78-80. Πρβλ. Φλωρεντία Εὐαγγελάτου-Νοταρᾶ, *«Σημειώματα» ἑλληνικῶν κωδίκων ὡς πηγὴ διὰ τὴν ἔρευναν τοῦ οἰκονομικοῦ καὶ κοινωνικοῦ βίου τοῦ Βυζαντίου ἀπὸ τοῦ 9ου αἰῶνος μέχρι τοῦ ἔτους 1204*, Ἀθῆναι 1978, 139-142.

18. Κατσαρός, *Ἰωάννης Κασταμονίτης*, 208 και σημ. 245.

19. *Ό. π.*, 204.

20. *Ό. π.*, 206. Ο Magdalino (Reform Edict, 209) θεωρεί ότι ανήκω στους μελετητές που πιστεύουν στην ύπαρξη της λεγόμενης «Πατριαρχικής Σχολής». Το γεγονός ότι έθεσα παντού στο κεφάλαιο που πραγματεύομαι την «Πατριαρχική Σχολή» σε εισαγωγικά, σήμαινε για μένα αμφισβήτηση του παραδομένου όρου. Ωστόσο, ο Magdalino σωστά διαβλέπει (ό. π., 209-211) ότι θεωρώ ότι αυτό που συνθέτει τον «θεσμό» της ανώτερης εκπαίδευσης στο Βυζάντιο κατά την εποχή των Κομνηνών είναι οι δύο συγκλίνουσες κατευθύνσεις των «φιλολογικών» και των «θεολογικών» επιστημών που διδάσκο-

πεδο της ανώτατης εκπαίδευσης, η οποία ωστόσο ήταν προέκταση και κλιμακωτή απόληξη ενός μέσου σχολείου.

Θα μπορούσε να πει κανείς ότι ένας ευρύτερος «θεσμός», όπως ήταν αυτό το σχήμα οργάνωσης της ανώτατης εκπαίδευσης στο Βυζάντιο, περικλείει δύο επίσης ευδιάκριτους «θεσμούς», τη «θύραθεν» και την «ένδοθεν» παιδεία, που συνιστούν μία αναγκαία συνθήκη συνύπαρξης σ' ένα ολοκληρωμένο «σύστημα ανώτερης εκπαίδευσης» στον αιώνα των Κομνηνών. Το κυρίαρχο αυτό σύστημα συμπληρώνεται από τους ανεξάρτητους «θεσμούς» των θετικών (των πρακτικών) επιστημών (όπως είναι π.χ. οι σπουδές των νομικών[21], των ιατρών[22] κ.λπ.). Όταν θελήσει κανείς να εξετάσει έναν-έναν τους επιμέρους «θεσμούς» που συναποτελούν τα μέρη του συστήματος (όπως π.χ. το «θεσμό» των «μαϊστόρων»[23], των ρητόρων[24] και των φιλοσόφων[25], ή, ανεξάρτητα, τους «θεσμούς» των διδασκάλων

νται από συγκεκριμένους «καθηγητές», οι οποίοι διορίζονται ή παύονται από τον αυτοκράτορα αφενός και τον πατριάρχη αφετέρου (ή και από κοινή συμφωνία), σ' ένα σύστημα διαδοχής που δεν επιτρέπει συνύπαρξη «πολλών», αλλά του θεσμού του «ενός» κορυφαίου της επιστήμης, κατά την επιλογή βέβαια των εκλεκτόρων (αυτοκράτορα-πατριάρχη). Το γεγονός ότι τα σωζόμενα κείμενα των *Διδασκαλιῶν* είναι κείμενα που αναμφίβολα ήταν δύσκολο να εκφωνηθούν σ' ένα μέσου μορφωτικού επιπέδου κοινό, αλλά και από μικρές λεπτομέρειες του περιεχομένου τους, συνηγορεί στην άποψη ότι αυτά ήταν άλλου τύπου διαλέξεις. Όσο για τις *Διδασκαλίες* που συνδέονται με πρόσωπα που εγκωμιάζουν αυτοκράτορα ή πατριάρχη, ίσως δεν είναι τυχαίο ότι εκφωνούνται στις γιορτές των Θεοφανείων ή του Σαββάτου του αγίου Λαζάρου, ημέρες παραδοσιακά «σχολικών εορτών» στο Βυζάντιο (βλ. Κουκουλές, *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός*, Α'1, 94). Πρβλ. την αντίθετη άποψη του Magdalino (ό. π., 212-214). Τα θέματα, όμως, αυτά επανεξετάζω με τις απαραίτητες αναθεωρήσεις, όπου χρειάζεται, στην εισαγωγή της έκδοσης των *Διδασκαλιῶν* του Ιωάννη Κασταμονίτη, που έχω έτοιμες για το τυπογραφείο και ελπίζω σύντομα να δημοσιευτούν.

21. Βλ. Κατσαρός, *Ἰωάννης Κασταμονίτης*, 207 σημ. 243, όπου και βιβλιογραφία. Για ένα «σχολείο νοταρίων» στην Κωνσταντινούπολη βλ. Magdalino, Reform Edict, 211 σημ. 29, όπου και αντίστοιχες παραπομπές στις πηγές.

22. Κατσαρός, *Ἰωάννης Κασταμονίτης*, ό. π. Βλ. ακόμη, Magdalino, *Manuel I*, 361 και σημ. 151-152, με σχετική βιβλιογραφία· Νόννα Παπαδημητρίου, *Νοσήματα καὶ ἀτυχήματα στὶς αὐτοκρατορικὲς οἰκογένειες τοῦ Βυζαντίου*, Ἀθῆναι 1996, 283-285, όπου σχετική βιβλιογραφία για τα βυζαντινά νοσοκομεία. Βλ. ακόμη, Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινὴ Ἱστορία* Γ'1, 338-339 και σημ. 80-86.

23. Κατσαρός, *Ἰωάννης Κασταμονίτης*, 173 σημ. 74, όπου σχετική βιβλιογραφία. Βλ. ακόμη, Magdalino, *Manuel I*, 326-327· Angold, *Church and Society*, 94 και σημ. 98. Στο βιβλίο του Ιακώβου [Γεωργίου Πηλίλη] (*Τίτλοι, ὀφφίκια καὶ ἀξιώματα ἐν τῇ βυζαντινῇ αὐτοκρατορίᾳ καὶ τῇ ὀρθοδόξῳ ἐκκλησίᾳ*, Ἀθῆναι 1985, 269-275) παρέχεται μία διαχρονική ιστορία του όρου «μαΐστωρ».

24. Κατσαρός, *Ἰωάννης Κασταμονίτης*, 205 και σημ. 239. Βλ. ακόμη, Magdalino, *Manuel I*, 332 και σημ. 50, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

25. Ο τίτλος του *ὑπάτου τῶν φιλοσόφων* (βλ. πιο κάτω, σημ. 100) συνυπάρχει και φαίνεται ότι υποδηλώνει τον κορυφαίο «μαΐστορα» των διδασκάλων των θύραθεν σπουδών.

τοῦ Ψαλτῆρος, τοῦ Ἀποστόλου και *τοῦ Εὐαγγελίου*[26]), τότε αναμφίβολα οι καταβολές βυθίζονται στον 11ο αιώνα[27], ο οποίος με τη σειρά του δέχεται την επίδραση του 10ου αιώνα[28]. Αλλά πρέπει να προσέξει επίσης ότι τα φαινόμενα δεν είναι «στατικά». Γιατί ο 11ος αιώνας τροποποιεί ή και εξελίσσει τους εκπαιδευτικούς θεσμούς, δημιουργώντας νέες συνθήκες στους όρους και τις λειτουργίες του συστήματος. Όσο περισσότερο πλησιάζουμε στις επιμέρους λειτουργίες, τόσο περισσότερο γνωρίζουμε το σύστημα και, κατ' επέκταση, μπορούμε να διακρίνουμε την εξάρτηση του εκπαιδευτικού συστήματος από ένα άλλο σαφώς διακρινόμενο ως προς τη λειτουργία και τους σκοπούς του[29].

Βασικά ζητήματα έρευνας

Για να κατανοήσει κανείς το μέγεθος του προβλήματος αρκεί να μεταφέρει εδώ μερικά από τα πολλά ζητήματα που ανακύπτουν:

(α) Υπάρχει αναβάθμιση του ρόλου του σχολείου ή των διδασκάλων στον 11ο αιώνα, έναν αιώνα κατεξοχήν «ανανεωτικό» στην πολιτιστική ιστορία του Βυζαντίου, ή απλώς συντήρηση μιας δοκιμασμένης παράδοσης και του άμεσου παρελθόντος;

(β) Επηρέασε – και ώς ποιό βαθμό – τη διαμόρφωση των «θεσμών» του συστήματος της λεγόμενης «Πατριαρχικής Σχολής» η εξέλιξη, ή καλύτερα, η αναβάθμιση των διδασκάλων και των σχολείων του 11ου αιώνα;

(γ) Το βασικότερο: εντάσσεται το εκπαιδευτικό σύστημα σε κάποιους άλλους «θεσμούς», που θα μπορούσε να το ανατρέψουν ή και να το αφομοιώσουν, ή διατηρεί την ανεξαρτησία του, έστω κι αν εμφανίζεται μία κινητικότητα προσώπων που υπηρετούν το ένα και προς το άλλο;

Από τα ερωτήματα αυτά – όπως και από άλλα –, τα βασικότερα θέματα που εντάσσονται στο πλαίσιο του 11ου αιώνα συνοψίζονται: α) στο τί κρατήθηκε από το παρελθόν στους βασικούς άξονες «θεσμούς» στην οργάνωση της εκπαίδευσης,

---

26. Κατσαρός, *Ἰωάννης Κασταμονίτης*, 187-189 και σημ. 145-160.

27. Ό. π., 194 σημ. 185. Πρβλ. Magdalino, *Manuel I*, 326 σημ. 32.

28. Βλ. Speck, *Kaiserliche Universität*, 74-91. Πρβλ. Κατσαρός, *Ἰωάννης Κασταμονίτης*, 166 σημ. 19 κ.α.

29. Εννοώ την παράλληλη ανέλιξη του «διδασκαλικού έργου» της Εκκλησίας, που αναπτύσσεται εντονότερα από τα μέσα περίπου του 11ου αιώνα και αποβλέπει στην ανύψωση του «θεολογικού επιπέδου» των ορθοδόξων υπηκόων της αυτοκρατορίας (βλ. σχετικά, Κατσαρός, *Ἰωάννης Κασταμονίτης*, 184 κε. Πρβλ. Magdalino, Reform Edict, 200 κε.).

β) στο πώς αντιλαμβάνεται η κοινωνία της εποχής τους διδασκάλους που υπηρετούν το σύστημα και γ) ποιά είναι η σχέση του εκπαιδευτικού συστήματος της εποχής με υπαρκτά ή υποτιθέμενα εξωεκπαιδευτικά συστήματα, όπως είναι π.χ. ο «θεσμός» ή η «μυθολογία» των *δώδεκα διδασκάλων*[30] ή ακόμη και ο υπαρκτός θεσμός των «διδασκάλων τῆς Ἐκκλησίας»[31], που αναμφίβολα υφίσταται και στον 11ο αιώνα[32] και μετεξελίσσεται κι αυτός μέσα στο δεύτερο μισό του 11ου αιώνα σ' ένα σύστημα στην υπηρεσία της Εκκλησίας;

Μία εκτεταμένη και αναλυτική έρευνα των βασικών «θεσμών», όπως η οργάνωση των ανώτερων «Σχολών» στον 11ο αιώνα[33] ή και των επιμέρους «θεσμών» των τίτλων και των λειτουργημάτων των διδασκάλων[34], καταδεικνύει ότι, τελικά, Σχολές και διδάσκοντες βρίσκονται σε μία σχέση αλληλένδετη και αμφίδρομη. Ο βασικότερος σταθμός στα εκπαιδευτικά πράγματα του 11ου αιώνα, μετά από την κρατική αδράνεια που επέβαλαν οι πολεμικές αναστατώσεις του Βυζαντίου από την εποχή του Φωκά έως το θάνατο του Βασιλείου Β'[35], είναι η οργάνωση των ανωτέρων σπουδών με την εισαγωγή ενός νέου θεσμικού πλαισίου από τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Θ' Μονομάχο[36]. Ένας κρατικός εκπαιδευτικός «θεσμός»

30. Για το θέμα αυτό βλ. παρακάτω, σημ. 104.

31. Για το αξίωμα και τις υπηρεσίες του «διδασκάλου τῆς Ἐκκλησίας» βλ. γενικά, Βασιλική Α. Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά αξιώματα και υπηρεσίες στην πρώιμη και μέση βυζαντινή περίοδο* [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, Athener Reihe 8], Αθήνα-Κομοτηνή 1996, 179-182. Είναι χαρακτηριστική η διάκριση που γίνεται ανάμεσα στους «διδασκάλους τῆς Ἐκκλησίας» (*ό. π.*) και τους διδασκάλους της «ανώτερης εκπαίδευσης», όπως αποτυπώνεται στο σφραγιστικό υλικό (βλ. V. Laurent, *Le corpus des sceaux de l'empire byzantin* II: *L'administration centrale*, Paris 1981, 660-663).

32. Κατσαρός, *Ἰωάννης Κασταμονίτης*, 184 και σημ. 125-131. Βλ. και παρακάτω, σημ. 59.

33. Βλ. Lemerle, Gouvernement des philosophes, 207-227 και 228-235.

34. Ό. π. Βλ. ακόμη, Každan – Wharton Epstein, *Ἀλλαγὲς στὸν βυζαντινὸ πολιτισμὸ κατὰ τὸν 11ο καὶ 12ο αἰώνα*, 192-209.

35. Βλ. Agapitos, Teachers, Pupils and Imperial Power, 176 σημ. 28. Βλ. επίσης, Barbara Crostini, The emperor Basil II's cultural life, *Byz* 66 (1996), 55-80.

36. Οι συζητήσεις αυτές εντάθηκαν από την εποχή που τέθηκε το ζήτημα της αυθεντικότητας του κειμένου της Νεαράς του Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου (βλ. J. Cvetler, The authorship of the Novel on the reform of legal education at Constantinople (about 1045 A.D.), *Eos* 48 (1956), 297-328· M. Kyriakis, Student Life in Eleventh Century Constantinople, 170· Wolska-Conus, Les écoles de Psellos et de Xiphilin, 223-243· της ίδιας, L'école de droit, 1-107· Lemerle, Gouvernement des philosophes, 205-212· Ἀπ. Καρπόζηλος, *Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ βίου καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Ἰωάννη Μαυρόποδος*, Ἰωάννινα 1982, 28-33· Σπ. Τρωιάνος, *Οι πηγές του βυζαντινού δικαίου*, Αθήνα-Κομοτηνή 1999², 94· Αἰκατερίνη Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινὴ Ἱστορία* Β'2 *867-1081*, Ἀθῆναι 1988, 425-428.

αναπτύσσει δύο κλάδους, το «διδασκαλεῖον τῶν νόμων»[37] και το ανάλογο «διδασκαλεῖον τῆς ῥητορικῆς καὶ τῆς φιλοσοφίας»[38]. Οι έρευνες που στράφηκαν πάνω σ' αυτούς τους «θεσμούς»[39] οδηγούν στις βασικές εκείνες συμβάσεις που δεν αμφισβητούν σήμερα έναν κορυφαίο «θεσμό», το θεσμό ενός «πανεπιστημίου», ή καλύτερα, ενός ιδρύματος ανωτέρων σπουδών που εξέφρασε την επιθυμία του Μονομάχου για την άνοδο της στάθμης των σπουδών στη νομική ή πολιτική επιστήμη και στη Ρητορική και τη Φιλοσοφία[40].

Το σύστημα αυτό προσφέρει την επιμέρους θεσμική λειτουργία των διορισμένων από το κράτος βασικών υπαλλήλων του «νομοφύλακος»[41] και του «βιβλιοφύλακος»[42], θεσμοί οι οποίοι μεταλλάσσουν τη λειτουργία τους από τα γνωστά καθήκοντα των οφικκιαλίων της Εκκλησίας[43] έως αυτήν την εποχή, αλλά και που κρατούν για λίγο[44]. Το πρόσωπο με τα υψηλά προσόντα που απαιτεί η Νεαρά του Μονομάχου, του επιστημονικού υπευθύνου του ανωτάτου σχολείου των νομικών που θα συμβάλει στην ανύψωση των σπουδών με την παροχή ανωτάτου επιπέδου παρεχομένων γνώσεων, θεωρητικών και πρακτικών, και που σφραγίζονται μ' έναν κρατικό τίτλο σπουδών, είναι ο Ιωάννης Ξιφιλίνος[45]. Η λειτουργία του «θεσμού» είναι ξεκάθαρη, όπως και οι σκοποί. Ο Ξιφιλίνος είναι «ἰλλούστριος»[46] εν ενεργεία δικαστικός, που δεν εμποδίζεται να διδάσκει «φοιτητές» στο «διδασκα-

37. Lemerle, Gouvernement des philosophes, 207-212.

38. Ό. π., 212-227.

39. Βλ. πιο πάνω, σημ. 36-38. Πρβλ. Κατσαρός, *Ἰωάννης Κασταμονίτης*, 169-171, όπου και βιβλιογραφία.

40. Βλ. Lemerle, Gouvernement des philosophes, 205-206. Αντίθετα, η Wolska-Conus (Les écoles de Psellos et de Xiphilin, 223-243 και L'école de droit, 94-97) πιστεύει ότι το κοινό αρχικά ιδιωτικό σχολείο του Ψελλού και του Ξιφιλίνου χωρίστηκε στα δύο με παρέμβαση του αυτοκράτορα.

41. Βλ. A. Salač, *Novella Constitutio saec. XI medii*, Prague 1954, 26-27 §§11-13. Πρβλ. Lemerle, Gouvernement des philosophes, 209· Wolska-Conus, Les écoles de Psellos et de Xiphilin, 233-235· της ίδιας, L'école de droit, 30-31. Βλ. και Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά αξιώματα*, 129.

42. Βλ. Salač, *Novella Constitutio*, 22-25 §§9-10. Πρβλ. Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά αξιώματα*, 127-129.

43. *Ό. π.*, 127-130.

44. Μολαταύτα αναφέρεται ότι ο Θεόδωρος Βαλσαμών, μαζί με τα άλλα του οφφίκια στη Μεγάλη του Χριστού Εκκλησία, κατείχε και το αξίωμα του «νομοφύλακος» (βλ. Κατσαρός, *Ἰωάννης Κασταμονίτης*, 93 σημ. 96) και φαίνεται σε κάποιες περιπτώσεις ο θεσμός αναβιώνει (βλ. Magdalino, *Manuel I*, 359 σημ. 143). Παράλληλα, μαρτυρείται ο τίτλος του «διδασκάλου τῶν νόμων» (βλ. Laurent, *Corpus des sceaux* II, αρ. 1181, σ. 661-662).

45. Βλ. Lemerle, Gouvernement des philosophes, 203-206. Η Wolska-Conus (Les écoles de Psellos et de Xiphilin, 238-242 και L'école de droit, 13-53) απομακρύνεται από τη σκέψη ότι το «σχολείο του Ξιφιλίνου» ήταν κρατικό.

46. Βλ. Salač, *Novella Constitutio*, 21 §8. Πρβλ. Lemerle, Gouvernement des philosophes, 209.

λεῖον τῶν νόμων». Είναι κρατικός υπάλληλος που εγγράφεται στη λίστα των αξιωματούχων της Πολιτείας[47].

Από την άλλη πλευρά, ο «θεσμός» των θεωρητικών σπουδών πάνω στη Ρητορική και τη Φιλοσοφία, που αναβιβάζουν τον Μιχαήλ Ψελλό από ένα status ιδιωτικού διδασκάλου[48] σ' ένα πόστο κρατικού λειτουργού με αυτοκρατορική επικύρωση[49], δεν είναι και τόσο ξεκάθαρη. Τη μετάλλαξη αυτή τη συνοψίζει κατά τον καλύτερο τρόπο ένα χωρίο από την επιστολή του Ψελλού προς τον Κηρουλάριο[50]: *αὐτίκα ἐμοὶ μὲν ἡ γνῶσις συνείλεκται καὶ «κατὰ βραχὺ» συμπεπόρισται καὶ σχεδὸν ἡλικιῶτίς ἐστι· θαμά τε γὰρ ὁμιλῶ τοῖς βιβλίοις καὶ τὰ μὲν αὐτῶν ζητῶν ἐφευρίσκω, ἐξ ἀρχῶν ὁμολογουμένων συμπεραινόμενος, τὰ δέ, ὡς παρὰ ξυνιέντος μου, ὁ εἰδὼς λαμβάνων τὴν διδασκαλικὴν ἐπιστήμην ποιεῖταί μοι. ἐντεῦθεν καὶ φιλοσοφίας ἅττα ἐξέμαθον καὶ τὴν γλῶτταν ταῖς σοφιστικαῖς τέχναις ἐκάθηρα καὶ γεωμετρίαν τοῖς ἐφ' ἡμῖν συμπεπόρισμαι πρῶτος ἐπιβαλών, καὶ μουσικῆς λόγους ἐξεύρηκα καὶ τῶν περὶ τὴν σφαῖραν κινήσεων οὐκ ὀλίγα διωρθωσάμην καὶ τῶν ἡμετέρων λόγων τῶν ἐπιστήμην ἀκριβεστέραν ἐποιησάμην καὶ θεολογίας ἐξεθέμην διδάγματα καὶ τὸ τῆς ἀλληγορίας βάθος ἀνέπτυξα καὶ πᾶσαν – ἀλλὰ μὲ φθόνου μὴ βάλοι βέλος – ἐπιστήμην ἠκρίβωσα*[51].

Η αναβάθμιση των σχολείων

Ό,τι αποτελεί για την ιστορία της εκπαίδευσης του 10ου αιώνα η αλληλογραφία του Ανώνυμου καθηγητή[52] ή η βιογραφία του Αθανασίου του Αθωνίτη[53] είναι για τον 11ο αιώνα ισάξιο η «Αυτοβιογραφία» του Ψελλού[54] και οι μικρές

47. Πρβλ. την περίπτωση του «διδασκάλου τῶν νόμων» Μιχαήλ (Laurent, *Corpus des sceaux* II, αρ. 1181, σ. 661-662).

48. Βλ. Wolska-Conus, Les écoles de Psellos et de Xiphilin, 229. Πρβλ. Lemerle, Gouvernement des philosophes, 215-221.

49. Βλ. Wolska-Conus, ό. π., 231. Πρβλ. Lemerle, ό. π., 223-227.

50. Βλ. *Michele Psello, Epistola a Michele Cerulario*, έκδ. U. Criscuolo [Byzantina et Neo-Hellenica Neapolitana 3], Napoli 1973.

51. *Ό. π.*, 23,47-60.

52. Βλ. τώρα, την πρόσφατη κριτική έκδοση: *Anonymi professoris Epistulae*, έκδ. A. Markopoulos [CFHB 37], Berlin-New York 2000.

53. Βλ. *Vitae duae antiquae Sancti Athanasii Athonitae*, έκδ. J. Noret [Corpus Christianorum, Series Graeca 9], Turnhout-Leuven 1982.

54. Βλ. *Michele Psello, Autobiografia: encomio per la madre*, έκδ. U. Criscuolo, Napoli 1989, 85-153.

πραγματείες του προς τους μαθητές του[55], για να μας δώσουν κάποια εικόνα για τη λειτουργία ενός μέσου σχολείου στο πρώτο μισό του 11ου αιώνα.

Ο θεσμός του «μέσου» σχολείου στις αρχές του αιώνα αναγνωρίζεται στο σχολείο «Τὰ Ναρσοῦ»[56], όπου ο Ψελλός φοιτά με άλλους συμμαθητές, που ορισμένων τα ονόματα ή τη δράση γνωρίζουμε από την αλληλογραφία ή άλλα του έργα[57]. Από την αφήγηση του Ψελλού στην «Αυτοβιογραφία» του μπορεί κανείς να παρακολουθήσει τα στάδια στην εκπαίδευση του α΄ και του β΄ κύκλου σπουδών, αλλά όχι και τα προγράμματα[58]. Από τα υπόλοιπα σχολεία που λειτουργούν στον 11ο αιώνα, και μας είναι γνωστά[59], ορισμένα εμφανίζουν με βεβαιότητα μία

---

55. Βλ. *Michael Psellus, De operatione daemonum cum notis Gaulmini. Accedunt inedita opuscula Pselli*, έκδ. J. F. Boissonade, Nürnberg 1838, 95-110, 131-153. Πρβλ. *Michaelis Pselli Scripta minora* I: *Orationes et Dissertationes*, έκδ. E. Kurtz – Fr. Drexl, Milano 1936, 465-469· *ό. π.* II: *Epistulae*, Milano 1941, 19-20, 30-31· *Michaelis Pselli Oratoria minora*, έκδ. A. R. Littlewood, Leipzig 1985, 65-97. Βλ. και Lemerle, Gouvernement des philosophes, 215-217.

56. Lemerle, ό. π., 212-214 σημ. 42-48. Πρβλ. N. Wilson, *Scholars of Byzantium*, London 1983, 149 (= *Λόγιοι τοῦ Βυζαντίου*, ελλ. μτφρ. N. Κονομῆς, Ἀθήνα 1991, 193).

57. Βλ. Επιστολές Ψελλού (*Scripta minora* II) αρ. 16-17, σ. 19-22 και αρ. 24, σ. 30-32. Στο χφ. Vat. gr. 672, φφ. 190-196, σ' ένα ακέφαλο κείμενο-μονωδία για κάποιον Πατρίκιο, γίνεται λόγος για έναν νεότερο συμμαθητή του Ψελλού, ταλαντούχο, με καλές σπουδές στη ρητορική και τη φιλοσοφία, τα λατινικά και το δίκαιο, που χάθηκε πρόωρα, αφού κατόρθωσε να αναδειχτεί στη θέση του αυτοκρατορικού ασηκρήτη· βλ. Lemerle, Gouvernement des philosophes, 217, 220.

58. Βλ. Michele Psello, *Autobiografia*, 94-98,276-391.

59. Πα τα σχολεία αυτά βλ. Lemerle, Gouvernement des philosophes, 227-235. Πρόκειται για τις ακόλουθες Σχολές: α) Σχολή της Θεοτόκου των Χαλκοπρατείων: στον 11ο αιώνα η Σχολή της Θεοτόκου των Χαλκοπρατείων αναφέρεται σε γνωστό επίγραμμα του Χριστοφόρου Μυτιληναίου (*Die Gedichte des Christophoros Mitylenaios*, έκδ. E. Kurtz, Leipzig 1903, αρ. 11, σ. 7: *Εἰς τὸν μαΐστορα τῆς σχολῆς τῶν Χαλκοπρατείων <Χριστοφόρον>*· πρβλ. αρ. 79, σ. 51), σε επιστολή του Μιχαήλ Ψελλού (*MB* Δ΄, αρ. 168, σ. 428: *Τῷ μαΐστορι τῶν Χαλκοπρατείων, ὅταν ἀπεστάλησαν αὐτῷ τὰ ἀργυρᾶ τοῦ κλητωρίου καὶ οὐ παρέλαβεν αὐτά, διὰ τὸ ζητεῖν πλείονα*), σε σημείωμα του χφ. Vat. gr. 358 (R. Devreesse, *Codices Vaticani Graeci* II: *Codices 330-603*, Vaticano 1937, 44· πρβλ. Εὐαγγελάτου-Νοταρᾶ, *«Σημειώματα»*, αρ. 306, σ. 244) και σε σημείωμα του χφ. Par. Suppl. gr. 1096 (K. and S. Lake, *Dated Greek Minuscule Manuscipts to the Year 1200* IV, 17· H.-A. Omont, *Fac-similés des manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale datés du IXe au XIVe siècle*, Paris 1891, 7· πρβλ. Εὐαγγελάτου-Νοταρᾶ, *ό. π.*, αρ. 233, σ. 224), όπου μνημονεύεται ο γραμματικός Πέτρος· πρβλ. Επιγράμματα Χριστοφόρου Μυτιληναίου αρ. 78-79, σ. 51. Βλ. επίσης, F. Fuchs, *Die höheren Schulen von Konstantinopel im Mittelalter* [Byzantinisches Archiv 8], Leipzig-Berlin 1926, 9 σημ. 9, 15, 48-49· Fr. Schemmel, Die Schulen von Konstantinopel vom 9. bis 11. Jahrhundert, *Philologische Wochenschrift* 43 (1923), στηλ. 1179-1180· L. Bréhier, L'enseignement classique et l'enseignement religieux à Byzance, *Revue d'Histoire et de Philosophie Religieuses* 21 (1941), 48 σημ. 49· Browning, Patriarchal School I, 170-172, 179· Speck, *Kaiserliche Universität*, 67 σημ. 3· Yannopoulos, Notes, 83 σημ. 7, 84 σημ. 3-5, 85· R. Browning, Enlightenment and Repression in Byzantium in the Eleventh and Twelfth Centuries, *Past and Present* 69 (1975), 15 [= *Studies on Byzantine History, Literature and Education,*

αναβάθμιση στο προφίλ, τα προγράμματα, ακόμη και το επίπεδο των σπουδών που προσφέρουν. Είναι ασφαλώς σχολεία μέσης παιδείας και για όσα διαθέτουμε κάτι περισσότερο από μία απλή μαρτυρία γύρω από τη συναγωνιστική δράση των

London 1977, XV]· Lemerle, Gouvernement des philosophes, 227-228· Constantinides, *Higher Education*, 51. β) Σχολή των αγίων Θεοδώρων των Σφορακίου: στον 11ο αιώνα η Σχολή των αγίων Θεοδώρων μνημονεύεται σε δύο γνωστά επιγράμματα του Χριστοφόρου Μυτιληναίου (αρ. 9-10, σ. 5-6: *Εἰς τὸ σχολεῖον τοῦ ἁγίου Θεοδώρου τῶν Σφορακίου καὶ εἰς τὸ αὐτὸ σχολεῖον ἡρωικά*· στα πρακτικά της δίκης του Ιωάννη Ιταλού (1082) αναφέρεται ο *Εὐστράτιος πρώξιμος τοῦ ἁγίου Θεοδώρου τῶν Σφορακίου* (Κατσαρός, *Ἰωάννης Κασταμονίτης*, 186 σημ. 137). Βλ. επίσης, Fuchs, *Höhere Schulen*, 49 σημ. 1, 50 σημ. 1-11· Schemmel, Die Schulen, στηλ. 1179· Bréhier, L'enseignement, 49 σημ. 52· Browning, Patriarchal School I, 172 σημ. 5, 173 σημ. 4-5· Lemerle, *Οὐμανισμός*, 124/372 σημ. 136, 128/373 σημ. 133· Speck, *Kaiserliche Universität*, 41 σημ. 24, 103-105· Yannopoulos, Notes, 75 σημ. 2-4, 76 σημ. 1· Browning, Enlightenment and Repression, 16· Lemerle, Gouvernement des philosophes, 228-229· Constantinides, *Higher Education*, 51. γ) Σχολείο των αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων: οι πληροφορίες που έχουμε για το σχολείο των αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων κατά τον 11ο αιώνα προέρχονται από ένα γνωστό επίγραμμα του Ιωάννη Μαυρόποδος (*Johannis Euchaitorum metropolitae quae in codice Vaticano graeco 976 supersunt*, έκδ. P. de Lagarde, Abhandlungen der hist.- philol. Klasse der königl. Gesellschaft der Wiss. zu Göttingen 28, 1882, αρ. 68, σ. 67· πρβλ. Καρπόζηλος, *Συμβολή*, 26-28) και από ανώνυμα επιγράμματα που δημοσίευσε ο G. Schirò (La Schedografia a Bisanzio nei sec. XI-XII e la scuola dei SS XL Martiri, *Boll. della Badia graeca di Grottaferrata* n.s. 3 [1949], 11-29). δ) Σχολή της Θεοτόκου Διακονίσσης: στον 11ο αιώνα οι πληροφορίες που διαθέτουμε για το σχολείο της Θεοτόκου Διακονίσσης περιορίζονται στην επιστολογραφία του Μιχαήλ Ψελλού (*MB* Ε' αρ. 162, σ. 420: *Ἐπιστολὴ δοθεῖσα παρὰ τοῦ τηνικαῦτα μαΐστορος τῶν Διακονίσσης πρὸς τὸν πατριάρχην, αἰτοῦντος τὴν σχολὴν τοῦ ἁγίου Πέτρου*· πρβλ. και *ό. π.*, αρ. 164, σ. 422). Βλ. επίσης, Fuchs, *Höhere Schulen*, 48 σημ. 8, 49 σημ. 10· Bréhier, L'enseignement, 49 σημ. 51· Browning, Patriarchal School I, 174· Speck, *Kaiserliche Universität*, 68· Browning, Enlightenment and Repression, 7 σημ. 23· Lemerle, Gouvernement des philosophes, 230 σημ. 81-84· Constantinides, *Higher Education*, 52 σημ. 11. ε) Σχολή του αγίου Πέτρου: η σημαντικότερη πηγή του 11ου αιώνα για τη Σχολή του αγίου Πέτρου είναι ο *Ἐπιτάφιος εἰς Νικήταν μαΐστωρα τῆς σχολῆς τοῦ ἁγίου Πέτρου* του Μιχαήλ Ψελλού (*MB* Ε', 87-96. Βλ. επίσης, Bréhier, L'enseignement, 48 σημ. 50· Joan M. Hussey, *Church and Learning in the Byzantine Empire 867-1185*, Oxford 1968², 59-60· Browning, Patriarchal School I, 172 σημ. 6-7, 171 σημ. 1· Lemerle, Gouvernement des philosophes, 231-233 σημ. 85-91· Constantinides, *Higher Education*, 21. Ο Browning (Patriarchal School II, 15) διατύπωσε την άποψη, την οποία ασπάστηκα (βλ. *Ἰωάννης Κασταμονίτης*, 198), ότι η φράση *ἐκ τοῦ ἀκρογωνιαίου λίθου συλλεξάμενος τοῦ Χριστοῦ*, που αναφέρεται σε προοίμιον *Διδασκαλίας* του Μιχαήλ *τοῦ τοῦ Θεσσαλονίκης* (βλ. J. Lefort, Prooimion de Michel neveu de l'archevêque de Thessalonique, didascale de l'Évangile, *TM* 4 [1970], 387), αποδίδεται στον απόστολο Πέτρο. Ο Lefort (ό. π., 380) και ο Magdalino (Reform Edict, 210 σημ. 28) πιστεύουν ότι υποκρύπτεται η αναφορά σε εκκλησία του Χριστού, παραπέμποντας στο χωρίο των Επιστολών του Παύλου (Προς Εφεσίους 2.20). Την άποψη δέχεται και η Λουκάκη (Remarques, 431 σημ. 16). Το ότι ο Χριστός είναι γενικά ο «ἀκρογωνιαῖος λίθος» της Εκκλησίας δεν υπάρχει αμφιβολία: αλλά γενικά της Εκκλησίας. Και σαφώς κάθε εκκλησία αγίου που θεμελιώνεται πάνω στους αποστόλους και τους προφήτες αναφέρεται στον ίδιο τον Χριστό και, κατ' επέκταση, στον Θεό, όπως φαίνεται από το χωρίο της Προς

μαθητών τους, που ανέβαζε το γόητρό τους ή και τα στοιχεία του προγράμματός τους, οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι αυτά αποσκοπούσαν – ολόιδια όπως τα

Εφεσίους 2.20 επιστολής. Από το ίδιο χωρίο συνάγεται ότι το ποίμνιο της Εφέσου δεν είναι *ξένοι καὶ πάροικοι, ἀλλὰ συμπολῖται τῶν ἁγίων καὶ οἰκεῖοι τοῦ Θεοῦ, ἐποικοδομηθέντες ἐπὶ τῷ θεμελίῳ τῶν ἀποστόλων καὶ προφητῶν·* συνεπώς, κάθε πιστός είναι μία Πέτρα που οικοδομεί την Εκκλησία του Κυρίου. Με αυτήν την έννοια, και τον πατριάρχη, σύμφωνα με εγκώμιο του Διακόνου Σεργίου: *εἰς ἀκρογωνιαῖον γάρ τινα λίθον τ<οῦ>τον ἔ<θηκε> Κύριος... σώζοντα δὲ ἀληθῶς κἂν τούτῳ τὸ μέρει Θεοῦ τὸ κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν, δι' ὧν κἀκεῖνος παρὰ τῷ Ἡσαΐᾳ ἐκλεκτὸς ὠνόμασται λίθος καὶ ἀκρογωνιαῖος καὶ ἔντιμος* (βλ. Marina Loukaki, Première Didascalie de Serge le Diacre: éloge du patriarche Michel Autôreianos, *REB* 52 [1994], 171,162-166· πρβλ. Ἰ. Δ. Πολέμης, Μία ἀνέκδοτη διδασκαλία τοῦ «Διδασκάλου τοῦ Ψαλτηρίου» Σεργίου, *Ἑλληνικὰ* 43 [1993], 75,152-157). Συνεπώς, κάθε άγιος άνθρωπος «κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν» Θεού, θα μπορούσε να ονομαστεί «λίθος ἀκρογωνιαῖος». Στο χωρίο του προοιμίου (βλ. Lefort, Prooimion, 387,63-76) του Μιχαήλ *τοῦ τοῦ Θεσσαλονίκης*, «ὅτε ἐγένετο οἰκουμενικὸς διδάσκαλος», ο Μιχαήλ ανατρέχει στη διαδρομή που του επέτρεψε να χτίσει τη δική του οικοδομή, μαζεύοντας ξύλα από το «κατάσκιον ὄρος τῆς μητρὸς τοῦ Θεοῦ», και πέτρες από τον «ἀκρογωνιαῖον λίθον τοῦ Χριστοῦ» Η πρόθεση ἐκ + γενική «τοῦ ἀκρογωνιαίου λίθου τοῦ Χριστοῦ» θα μπορούσε να αναφέρεται σε μία εκκλησία στην οποία ο τιμώμενος άγιος ήταν «ἀκρογωνιαῖος λίθος» για την εκκλησία του Χριστού και η γενική «Χριστοῦ» ως μία γενική κτητική. Με βάση τα παραπάνω και σε συνδυασμό με το ευαγγελικό χωρίο *κἀγὼ δέ σοι λέγω ὅτι σὺ εἶ Πέτρος, καὶ ἐπὶ ταύτῃ τῇ πέτρᾳ οἰκοδομήσω μου τὴν ἐκκλησίαν* (Ματθ. 16.18), είναι πολύ πιθανό να γίνεται αναφορά σε εκκλησία του Αποστόλου Πέτρου, που ήταν ένα κομμάτι από τον «ἀκρογωνιαῖον λίθον» του Κυρίου, ένα «δικό του κομμάτι», που ο Χριστός αλληγορικά ταυτίζει το όνομά του με το πιο «εκλεκτό», «έντιμο» και στέρεο υλικό για την οικοδομή της Εκκλησίας του Θεού. Αυτή, άλλωστε, ήταν η σκέψη που οδήγησε τον Browning (Patriarchal School I, 173) κι εμένα (*Ἰωάννης Κασταμονίτης*, 198), να κλίνουμε προς την άποψη αυτή. Άλλωστε, είναι βέβαιο ότι ο Μιχαήλ, *ὅτε θυραῖος ἔτι διέτριβ<ον>ε* (βλ. Lefort, ό. π., 367,78-79), παρακολουθούσε μαθήματα «κοσμικά, θύραθεν» και αυτά διδάσκονταν στα συγκεκριμένα σχολεία: στη Σχολή της Θεοτόκου των Χαλκοπρατείων και στη Σχολή του αγίου Πέτρου. στ) Σχολείο του αγίου Παύλου του Ορφανοτροφείου: για το ορφανοτροφείο που φαίνεται να ιδρύεται σύμφωνα με τα Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως (*Scriptores originum Constantinopolitanarum*, έκδ. Th. Preger, Leipzig 1907, III, 235) από τον Ιουστίνο Β' (565-578) και την γυναίκα του Σοφία (βλ. και A. Berger, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinupoleos* [Ποικίλα Βυζαντινά 8], Bonn 1988, 426) και επανιδρύεται από τον Αλέξιο Α' Κομνηνό (Άννα Κομνηνή [*Anne Comnène, Alexiade*, έκδ. B. Leib, III, Paris 1945], 214), για να χρησιμεύσει σε όλο το 12ο αιώνα ως «παιδευτήριον τῶν γραμματικῶν» (ό. π., 214 και 217), βλ. ειδική πραγματεία της Sophia Mergiali-Falangas, L'école Saint-Paul de l'Orphelinat à Constantinople: bref aperçu sur son statut et son histoire, *REB* 49 (1991), 237-246, όπου και αναλυτική βιβλιογραφία. Τείνω να πιστέψω ότι το σχολείο του αγίου Παύλου του Ορφανοτροφείου, ένα σχολείο ούτως ή άλλως παλαιό με ειδικό ρόλο που ανα**διοργανώνεται από τον Αλέξιο Α' και εξυπηρετεί ειδικές ανάγκες (Βλ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινὴ Ἱστορία* Γ'1, 83-84), αποδεσμεύεται μάλλον από το «σύστημα οργάνωσης της ανώτερης εκπαίδευσης» στον αιώνα των Κομνηνών και θα λειτούργησε πιθανότατα ως ένα σχολείο «τῶν πρώτων γραμμάτων» ή, το πολύ, ως ένα σχολείο «ἐγκυκλίου παιδεύσεως». Αν μία τέτοια θεώρηση είναι πιο κοντά στην πραγματικότητα, τότε η Σχολή των αγίων Αποστόλων (Πέτρου και Παύλου) προέχει ίσως στη διάκριση των σχολείων που υπηρέτησαν κατά το 12ο αιώνα το «σύστημα παροχής ανωτέρων σπουδών»** στην Κωνσταντινούπολη.

«κοσμικά» *ιδιωτικά σχολεία* του 12ου αιώνα[60] – στο να προσφέρουν μία γερή κατάρτιση στη Γραμματική, που οδηγούσε στο τέλος και σε πρακτικές εφαρμογές της ρητορικής τέχνης.

Δύο από αυτά τα σχολεία ταυτίζονται με τους παραδοσιακά γνωστούς χώρους: των Αγίων Τεσσαράκοντα της Μέσης[61] και της Θεοτόκου των Χαλκοπρατείων, η φήμη του οποίου ριζώνει βαθύτερα καθώς δένεται με το «Ὀκτάγωνον» των Πατρίων[62] και τη «βασιλικὴν λεγομένην κινστέρναν»[63]. Αλλά το γρήγορο συμπέρασμα, ότι τα σχολεία δένονται ως προς τη χρήση των χώρων με τις ονομασμένες εκκλησίες, είναι μάλλον αυθαίρετο συμπέρασμα, καθώς οι ναοί προσδιορίζουν καλύτερα τα ευρύτατα γνωστά και σταθερά σημεία, δηλαδή τις ενορίες ή «γειτονίες» των εκκλησιών.

Κάτω από αυτό το πρίσμα θα πρέπει να διακρίνουμε και την ποιοτική διαφοροποίηση των Σχολών στις οποίες διδάσκονται τα «κοσμικά» σε όλο τον 11ο αιώνα μαθήματα. Στη Σχολή των Χαλκοπρατείων τα βήματα της αναβάθμισης των σπουδών στη Γραμματική και τη Ρητορική είναι σταθερά. Τα επιγράμματα του Χριστοφόρου Μυτιληναίου συνδέουν αυτήν τη Σχολή με τη Σχεδογραφία[64], απόληξη των σπουδών της Γραμματικής, και την εισαγωγή στη Ρητορική που παρέχεται εδώ. Την αξία της Γραμματικής ως βάθρου των άλλων επιστημών μπορούμε να κατανοήσουμε καλύτερα βασισμένοι σ' ένα εγκώμιο της Γραμματικής από τον λόγιο Νικήτα Ευγενειανό[65]:

---

60. Όπως π.χ. το ιδιωτικό σχολείο του Ιωάννη Μαυρόποδος (βλ. Καρπόζηλος, *Συμβολή*, 26-28) ή του Ιωάννη Τζέτζη (βλ. Wilson, *Scholars of Byzantium*, 191 [= *Λόγιοι τοῦ Βυζαντίου*, 245]).

61. Βλ. Lemerle, *Οὐμανισμός*, 131/378 σημ. 14.

62. Βλ. Speck, *Kaiserliche Universität*, 92-107.

63. *Ό. π.*, 105. Πρβλ. Yannopoulos, Notes, 68-91.

64. Για τη διδασκαλία της σχεδογραφίας ως μεθόδου κατανόησης των κειμένων, βλ. πιο πάνω, σημ. 59. Βλ. επίσης, Lemerle, Gouvernement des philosophes, 235-241 και σημ. 103-117, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία. Βλ. επίσης, Ἰ. Δ. Πολέμης, Προβλήματα τῆς βυζαντινῆς σχεδογραφίας, *Ἑλληνικά* 45 (1995), 287-290 και 297-302· του ίδιου, Philologische und historische Probleme in der Schedographischen Sammlung des Codex Marcianus gr. XI, 31, *Byz* 67 (1997), 252-263. Ένα ακόμη πρόσφατο άρθρο, ανακοίνωση στο επιστημονικό συμπόσιο «Il Salerno bizantino», έθεσε υπόψη μου σε δακτυλόγραφη μορφή ο συνάδελφος Στ. Ευθυμιάδης με τίτλο: L'enseignement secondaire à Constantinople pendant le XIe et le XIIe siècles et sa diffusion en terre d'Otrante au XIIe siècle, που πρόκειται να δημοσιευτεί στα Πρακτικά του εν λόγω Συμποσίου. Το άρθρο αυτό αποτελεί συμβολή για την έρευνα των προεκτάσεων της μεθόδου της σχεδογραφίας προς τον ελληνόφωνο δυτικό χώρο. Ευχαριστίες οφείλω στον συνάδελφο Στ. Ευθυμιάδη, που μου διέθεσε το εν λόγω άρθρο πριν από τη δημοσίευσή του.

65. Βλ. Δ. Ἀ. Χρηστίδης, *Μαρκιανὰ Ἀνέκδοτα*. 1. *Ἀνάχαρσις ἢ Ἀνανίας*. 2. *Ἐπιστολές-Σιγίλλιο* [Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Παράρτημα ἀρ. 45], Θεσσαλονίκη 1984, 205-290.

Χαῖρε, ὦ δέσποινα, ἣν ὁ παλαιὸς ἐμπειρίαν τῶν παρὰ ποιηταῖς τε καὶ συγγραφεῦσιν εἶναί φησι καὶ καλῶς ὁρίζεται. καὶ τίς ἄν σοι, ὦ φιλτάτη, ἐπιμεμψεῖται γλῶτταν ἐξελληνιζούσῃ καὶ ἱστορίαν ἐπισυναγούσῃ καὶ τοῖς μέτροις ἐπιστατεῖν ἐπισταμένῃ καὶ ἐκδιδασκούσῃ ὀρθολεκτεῖν; ἥτις φιλοσοφίας μὲν ὀρόφῳ δυσεφίκτῳ καὶ ὑψηλῷ κλῖμαξ χρηματίζεις αἰθερία καὶ ὑψικάρηνος, μαθηματικῆς δὲ ὅρῳ καὶ αἰθεροπόρῳ οἰκοδομῇ ἀσφαλὴς κρηπὶς ἀληθῶς καὶ ἀρραγής τις ὑποτίθεσαι θέμεθλος, τῇ δὲ πυρὸς μένος πνεούσῃ ῥητορικῇ σπινθὴρ πεφυλαγμένος ὑπόκεισαι καὶ ζώπυρον τῆς τέχνης ἀμάραντον, τῇ δέ γε τῶν καθ' ἡμᾶς σωμάτων ἰατρικῇ καὶ βακτηρίᾳ στερεᾷ ὑπεστήριξας τὸ καταπῖπτον ταύτης ἑδράζουσα· οἱ γὰρ δίχα τῆς σῆς ἐπικουρίας ἢ πρὸς τὴν τῆς φιλοσοφίας ἐπιχειροῦντες ἀναβαίνειν ἀκρώρειαν ἢ ἄλλης τέχνης λογικῆς ἡστινοσοῦν ἐφαπτόμενοι ὡς ἐπὶ ψάμμου κτίζοντες ἐργομοχθοῦσιν ἀσυντελῆ καὶ ἀνόητα καὶ ἀδυνάτοις ἐγχειροῦντες ἐλέγχονται καὶ διώκειν ἐναργῶς ἐοίκασι τὰ ἀκίχητα· τίς γὰρ εἰς δόμα ἀναβαίη τριώροφον μὴ τῶν ἀπὸ γῆς βαθμίδων δραξάμενος πρότερον, ἢ τίς εἰς ὄρος ἀναδραμεῖν ἰσχύσειεν ὑψικόρυμβον μὴ ἀπὸ πέζης ἀρξάμενος; τοὺς γὰρ ἄνευ τῶν σῶν βαθρωμάτων τῇ ἀκεστορικῇ καὶ μάλιστα προσαναβαίνοντας σιωπῶ, οἳ σκαπανεῖς τυχὸν ἢ σκυτοδέψαι τυγχάνοντες ἰατρικὴν στολὴν περιτίθενται τὸν τοῦ μύθου ὄνον ἀπομιμούμενοι καὶ ὑπὸ τῇ λεοντῇ τὰς ὀγκήσεις, ἡδύτερα δὲ περὶ ἀμίδων ἀπερευγόμενοι καὶ συνόλως εἰπεῖν ἡδεῖαν πολλὴν ἐνίοτε διατριβὴν παρεχόμενοι. οὐ μόνον τοίνυν, ὡς εἶπον, αὐτὴ καθ' αὑτὴν ἐλλογίμους ποιεῖς τοὺς σοὺς ὁμοῦ καὶ μυητὰς καὶ μυεύτορας, ἀλλὰ καὶ ὥσπερ τις ζύμη τὸ τῶν λοιπῶν μαθημάτων φύραμα ζυμοῖς ἀτεχνῶς καὶ χρησιμωτάτη καὶ νόστιμος πάσαις ταῖς λογικαῖς τραπέζαις ἐνδείκνυσαι[66].

Εκεί, όμως, που ο «θεσμός» ενός αναβαθμισμένου σχολείου είναι περισσότερο ευδιάκριτος είναι η Σχολή του αγίου Πέτρου, ενός ναού που ο Βασίλειος Β΄ ανήγειρε σε θέση απέναντι από το σκευοφυλάκιο της Αγίας Σοφίας[67]. Εδώ αναγνωρίζεται ο πυρήνας ενός «θεσμού», του ανώτερου σχολείου που στέγασε τη διδασκαλία της Ρητορικής και της Φιλοσοφίας. Αν στην κίνηση του διδασκάλου, που από επιστολή του Ψελλού γνωρίζουμε ότι επιδιώκει τη μετάθεσή του από ένα σχολείο της Θεοτόκου Διακονίσσης στη Σχολή του αγίου Πέτρου[68], αναγνωρί-

66. *Ό. π.*, 207-209.

67. Browning, Patriarchal School I, 172-173. Βλ., όμως, και αντίθετη άποψη: Loukaki, Remarques, 431 σημ. 16, όπου και σχετική βιβλιογραφία. Το σχολείο του αγίου Πέτρου είναι γνωστό και σημαντικό από τον 11ο αιώνα (βλ. Lemerle, Gouvernement des philosophes, 231-233 σημ. 85-91).

68. Βλ. *MB* Ε΄, αρ. 162, σ. 420,18-23: *τὸ δέ μοι βαρύτατον, ὅτι μοι καὶ τὸ πατρῷον ἔδαφος πόρρω ποι κείμενον τῆς σχολῆς, τῆς καθημέραν ταλαιπωρίας αἴτιον γίνεται· ἀνάγκη γάρ με βαδίζειν ὁσημέραι χαλεπὴν ὁδόν, ἀργαλέην τε, συντρίβειν τε καὶ συντρίβεσθαι, καὶ τὴν ἀγορὰν κατατρίβειν, εἰθισμένον ἐν οἰκίσκῳ πάλαι καθῆσθαι καὶ προσέχειν βιβλίοις·* και παρακάτω (421,8-13): *ἀπάλλαξόν με τῆς ἐσχάτης διακονίας, τῷ μείζονι βαθμῷ με προσβίβασον· στῆσον ἐπὶ π έ τ ρ α ς πολλοῖς πειρατηρίοις κλο-*

σουμε ένα βήμα πάνω από το επίπεδο του ιδιωτικού μέσου σχολείου και εξετάσουμε την προσπάθεια του ίδιου του Ψελλού να αναβαθμίσει το ρόλο του ως διδασκάλου μ' ένα διορισμό στη Σχολή του αγίου Πέτρου[69], τότε βρισκόμαστε μπροστά στην αυτοκρατορική έγκριση για την επικύρωση του διορισμού των διδασκάλων αυτού του σχολείου. Κι αν ακόμη δεν είναι αυτός ο διορισμός του Ψελλού στο αναβαθμισμένο σχολείο του Μονομάχου, δεν είναι δηλαδή αυτή η Σχολή των Φιλοσόφων, σε κάθε περίπτωση η μετάλλαξη του σχολείου από την εποχή εκείνη που το γνωρίζουμε από την επιστολογραφία του Ανώνυμου καθηγητή του 10ου αιώνα[70] είναι γεγονός. Είναι ένα σχολείο στο οποίο ο Ψελλός επιδίδεται στην εφαρμογή όχι πλέον ενός συνηθισμένου προγράμματος, αλλά προχωρημένων μαθημάτων φιλοσοφικής διδαχής, στο οποίο συρρέουν για να μαθητεύσουν μαθητές από διάφορες περιοχές του Βυζαντίου ή και μακρινότερες[71]. Κι αυτό το σχολείο δεν αντιπροσωπεύει τίποτε άλλο από το αποκρυσταλλωμένο μοντέλο του 12ου αιώνα στον κλάδο των «κοσμικών» σπουδών. Οι Σχολές, άρα, της Θεοτόκου των Χαλκοπρατείων και του αγίου Πέτρου στήριξαν από τον 11ο αιώνα τα προγράμματα των «μαϊστόρων» της Ρητορικής και της Φιλοσοφίας που θ' ανθίσουν και θα δώσουν καρπούς και σε ολόκληρο τον επόμενο αιώνα.

νούμενον· μυσταγωγόν με τοῦ κορυφαίου δεῖξον χοροῦ, ἵν' ἐντεῦθεν ῥᾳδία μοι καὶ ἡ πρὸς τὰ κρείττω ἄνοδος γένηται, καὶ τῆς πρὸς τὰ κρείττω φερούσης ὁδοῦ ἐπιτυχὴς ἔσομαι. Βλ. Browning, Patriarchal School I, 174· Lemerle, Gouvernement des philosophes, 230-231 σημ. 81-84.

69. Ήδη η παλαιότερη έρευνα (βλ. Fuchs, *Höhere Schulen*, 28) είχε συνδέσει τη Σχολή του αγίου Πέτρου με τη λεγόμενη «Πατριαρχική Σχολή» και τη διδασκαλία της φιλοσοφίας σε αυτό το σχολείο. Είναι το σχολείο του οποίου τη διεύθυνση είχε ο φίλος του Νικήτας· βλ. Lemerle, Gouvernement des philosophes, 201-202· Wilson, *Scholars of Byzantium*, 149 (= *Λόγιοι τοῦ Βυζαντίου*, 193).

70. Βλ. Lemerle, *Élèves et professeurs*, 7-11· του ίδιου, *Οὐμανισμός*, 217-240· Κατσαρός, Η εκπαίδευση στην εποχή του Κωνσταντίνου Ζ' Πορφυρογεννήτου, 36-41· Μαρκόπουλος, Ή οργάνωση τοῦ σχολείου, 328-332. Βλ. και Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινὴ Ἱστορία* Β'2, 421-425.

71. Στην επιστολή του προς τον πατριάρχη Μιχαήλ Κηρουλάριο, ο Ψελλός δεν θα παραλείψει να τονίσει: *Διὰ ταῦτά μοι καὶ τὴν κοινωνίαν καὶ τὴν συμβίωσιν παραιτῇ, καὶ ἀτιμάζεις τὸν λόγον καὶ καταφρονεῖς τῆς παιδεύσεως, καὶ οὐδέν σε τῶν ἐμῶν θέλγειν δεδύνηται, οὐ σχεδιάζουσα γλῶττα τοὺς λόγους, οὐ λέξις ἐρρυθμισμένη, οὐ τρόπος ἐπιεικής, οὐκ ἦθος φιλόσοφον, οὐ τὸ πεζὸν τῆς γνώμης καὶ ὕπτιον. Ἀλλὰ Κελτοὺς μὲν καὶ Ἄρραβας ἁλωσίμους ἡμῖν πεποιήκαμεν καὶ καταπεφοιτήκασι κατὰ κλέος ἡμέτερον κἂν τῆς ἑτέρας ἠπείρου, καὶ ὁ μὲν Νεῖλος τὴν γῆν ἐπάρδει τοῖς Αἰγυπτίοις, ἡ δὲ ἐμὴ γλῶττα τὴν ἐκείνων ψυχήν· κἂν πύθοιο τῶν Περσῶν κἂν τῶν Αἰθιόπων, ἐροῦσιν ὡς ἴσασί με καὶ τεθαυμάκασι καὶ τεθήρανται·* βλ. *Michele Psello, Epistola a Michele Cerulario*, 24-25,91-101. Η Σχολή του αγίου Πέτρου υποκρύπτεται στα γραφόμενα του Νικολάου Μουζάλωνος: *Εἶδε ταῦτα σαφῶς ἡ τοῦ πρωτεύοντος τῶν Χριστοῦ μαθητῶν σχολὴ καὶ πρωτεύουσα, ἐν ᾗ μεμυσταγώγηται μὲν καὶ αὐτὸς* [sc. Νικόλαος Γ'], *ὡς ἂν τῆς πρώτης ὁ πρώτιστος ᾖ καὶ τὸ πρωτεῖον ἐκείνῃ διχῇθεν κομίζοιτο, ἐμυσταγωγήσαμεν δὲ καὶ ἡμεῖς* [sc. Μουζάλων]· βλ. Jean Darrouzès, L'éloge de Nicolas III par Nicolas Mouzalon, *REB* 46 (1988), [7] και 27,215-218.

Η αναβάθμιση των διδασκάλων

Η αναβάθμιση του επιπέδου σπουδών συμπαρέσυρε και την αναβάθμιση του θεσμού των διδασκάλων από τα μέσα του 11ου αιώνα και εξής. Τούτο είναι φανερό όχι μόνο από την κορυφαία μεταρρύθμιση του Μονομάχου, αλλά και από την παρακολούθηση της σύνδεσης των διδασκάλων με τα ονομαστά σχολεία, όπου εδραιώνεται ο «θεσμός» των «μαϊστόρων»[72]. Ο «μαΐστωρ» είναι ο υπεύθυνος του σχολείου και, όταν αυτό φαίνεται διευρυμένο, τότε έχει κοντά του έναν «πρώξιμον»[73], ορολογία που δεν φαίνεται εκ πρώτης όψεως κατανοητή[74]. Ο «μαΐστωρ» διευθύνει ένα σχολείο «κοσμικής» παιδείας (ανεξάρτητα αν αυτός είναι ιερωμένος ή κοσμικός) και διακρίνεται σαφώς από τους εκκλησιαστικούς δι-

---

72. Βλ. πιο πάνω, σημ. 59. Αναφέρονται στον 11ο αιώνα: ο «μαΐστωρ τῆς σχολῆς τῶν Χαλκοπρατείων» Χριστόφορος (βλ. Επίγραμμα Χριστοφόρου Μυτιληναίου αρ. 11, σ. 7) ή, σύμφωνα με άλλες απόψεις (βλ. σχετικά, Lemerle, Gouvernement des philosophes, 227 σημ. 70), ο Ιωάννης Λογγιβάρδας, όπως επίσης και ο «μαΐστωρ τῆς Θεοτόκου Διακονίσσης» (*MB* Ε', 420), ο «μαΐστωρ τῆς σχολῆς τοῦ ἁγίου Πέτρου» Νικήτας (*MB* Ε', 87). Βλ. ακόμη, Επιστολή Ψελλού (*MB* Ε') αρ. 168, σ. 428: «τῷ μαΐστορι τῶν Χαλκοπρατείων»· Επίγραμμα Χριστοφόρου Μυτιληναίου (αρ. 9, σ. 5), όπου αναφέρεται ο «μαΐστωρ» του σχολείου του αγίου Θεοδώρου των Σφορακίου Λέων (πρβλ. Επίγραμμα Χριστοφόρου Μυτιληναίου αρ. 10, σ. 6). Στον 11ο αιώνα αναφέρεται ο Νικήτας «Χαλκοπρατείων πρώξιμος» (ανεψιός του μητροπολίτου Ηρακλείας· βλ. Lemerle, Gouvernement des philosophes, 228 σημ. 73, 229 σημ. 80, όπου αναφορές στα σημειώματα των χειρογράφων και βιβλιογραφία)· ο Ευστάθιος «πρώξιμος τῆς σχολῆς παρθένου» (Εὐαγγελάτου-Νοταρᾶ, «*Σημειώματα*», αρ. 306, σ. 244). Στη δίκη του Ιωάννη Ιταλού (1082) αναφέρεται ο Ευστράτιος, «πρώξιμος τῆς σχολῆς τοῦ ἁγίου Θεοδώρου τῶν Σφορακίου» (Κατσαρός, *Ἰωάννης Κασταμονίτης*, 186 σημ. 137). Στα Επιγράμματα Χριστοφόρου Μυτιληναίου αρ. 9 και 10 (ό. π.) μνημονεύεται ο «πρώξιμος» Στυλιανός· βλ. και Enrica Follieri, Le poesie di Cristoforo Mitileneo come fonte storica, *ZRVI* 8 (1964), 144-145. Η Άννα Κομνηνή (III, 218,8-25) αναφέρεται στα ονόματα του Στυλιανού και του Λογγιβάρδου· βλ. και A. Garzya, Intorno al Prologo di Niceforo Basilace, *JÖB* 18 (1969), 57-71, εδώ: 62 [= *Storia e interpretazione di testi bizantini. Saggi e ricerche*, London 1974, XII].

73. Βλ. και πιο πάνω, σημ. 59 και 72.

74. Το επίθετο *proximus, -a, -um*, υπερθετικός του ***proprior***, σημαίνει: 1. *ἐπὶ τόπου· ἐγγύτατος, πλησιαίτατος*, 2α. *ἐπὶ χρόνου παρελθόντος· προτεραῖος, παρωχημένος, τελευταῖος, ὕστατος, νεώτατος*, 2β. *ἐπὶ χρόνου μέλλοντος· ἐπιών, ὑστεραῖος, ἑπόμενος*, 3. μετφρ. α) *ἐγγύτατα ὢν ἐν φιλίᾳ, γένει, ἡλικίᾳ, τιμῇ: proximus cognatione· συγγενής*, β) *παραπλησιαίτατος*, γ) ***πρόχειρος*** (βλ. ενδεικτικά, Εὐστρ. Τσακαλῶτος, *Λεξικὸν τῆς Λατινικῆς Γλώσσης*, s.v. *proximus*). Στο Λεξικό του G. W. H. Lampe (*A Patristic Greek Lexikon*, Oxford 1972³, 1159) αναγράφεται: **πρόξιμος, ὁ* (Lat. *Proximus*) *first secretary τοῦ περιβλέπτου κόμητος καὶ πρόξιμος τοῦ θείου σκρινίου τῶν λιβέλλων καὶ τῶν θείων κογνιτιόνων*, CCP (449) *act.* 3 (*ACO* 2.1.1, σ. 177,4· H.2.210D)· *ἕναν ξιφήρη ἄνδρα, τῇ τοῦ προξίμου ἀξίᾳ καταλεγόμενον* Steph. Diac. *v. Steph.* (*PG* 100, 1169C). Από τα παραπάνω στοιχεία συνάγεται ότι ο «πρώξιμος» του σχολείου ήταν συνεργάτης κοντινός, βοηθός του «μαΐστορος», ίσως νεότερός του σε ηλικία και πείρα, ο επόμενος του διδασκαλικού αξιώματος, ίσως και ο φροντιστής του σχολείου.

δασκάλους οι οποίοι και δεν εμφανίζονται στη διοικητική οργάνωση του κράτους[75], όπως οι κοσμικοί.

Στο δεύτερο μισό του 11ου αιώνα φαίνεται μία μεγαλύτερη κινητικότητα στο θεσμό του «διδασκάλου τῆς Ἐκκλησίας»[76]. Τομή στη μαρτυρημένη εμφάνισή τους στο προσκήνιο προσδιορίζεται καλύτερα η περίοδος μετά την καταδίκη του Ιωάννη Ιταλού[77]. Από τότε η Εκκλησία επανενεργοποιεί το θεσμό των *διδασκάλων τοῦ Εὐαγγελίου*[78], κυρίως των εξηγητών «διδασκάλων τῆς γύρας»[79], και με τον τρόπο αυτό επιχειρείται η τόνωση του φρονήματος των χριστιανών και η γνώση τους, ώστε να αποφεύγουν τις αιρετικές διδασκαλίες.

Έχω τη γνώμη ότι η κίνηση αυτή της συστηματικής διδασκαλίας της Εκκλησίας ξεκινά με την πρωτοβουλία αναβάθμισης του ρόλου του πατριαρχείου και από την αποφασιστική πρωτοβουλία του, πατριάρχη πια, Ιωάννη Ξιφιλίνου με την ολοκλήρωση του πρώτου πατριαρχικού «Ὁμιλιαρίου»[80], ενός «εγκεκριμένου» ερμηνευτικού εγχειριδίου των Κυριακών ομιλιών, και η συνέχεια αυτής της τάσης αναγνωρίζεται στο εξηγητικό έργο του Θεοφυλάκτου Αχρίδος[81] στο μεταίχμιο 11ου-12ου αιώνα ή και αργότερα στο έργο του Ευθυμίου Ζιγαβηνού[82].

Η δραστηριότητα της Εκκλησίας στη διάδοση της *διδασκαλίας* δεν ήταν υπόθεση μόνον της πρωτεύουσας. Στην Αντιόχεια και στη Θράκη[83] μαρτυρούνται *διδάσκαλοι*, καθώς προκύπτουν ανάγκες διδαχής, συνεπώς και η ανάγκη κατάρτισης εξηγητών του Ευαγγελίου. Μολαταύτα το κέντρο, η Κωνσταντινούπολη,

75. Βλ. πιο πάνω, σημ. 32.

76. Βλ. πιο πάνω, σημ. 31.

77. Βλ. Κατσαρός, *Ἰωάννης Κασταμονίτης*, 177 κε. Πρβλ. Magdalino, Reform Edict, 216-217.

78. Βλ. Κατσαρός, *Ἰωάννης Κασταμονίτης*, 183-184.

79. Για το αξίωμα του «διδασκάλου τῆς γύρας» ή «περιοδευτοῦ», βλ. Δ. Β. Γόνης, Ἰωάννης Κωστομοίρης-Μεσοποταμίτης, μητροπολίτης Νέων Πατρῶν (Ὑπάτης), *Θεολογία* 65 (1994), 752-755 (και ανάτυπο, Ἀθήνα 1995, 40-43).

80. Για το «Ὁμιλιάριον» αυτό, βλ. H. Hennephof, Der Kampf um das Prooimion im Xiphilinischen Homiliar, *Studia Byzantina et Neohellenica Neerlandica*, Leiden 1972, 281-299. Βλ. και Κατσαρός, *Ἰωάννης Κασταμονίτης*, 378-380, όπου και βιβλιογραφία. Ας σημειωθεί εδώ ότι η συνολική μελέτη των βυζαντινών «Ὁμιλιαρίων» αποτελεί θέμα ερευνητικού προγράμματος που διεξάγεται στο Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών της Θεσσαλονίκης υπό την εποπτεία μου.

81. Τα Υπομνήματα του Θεοφυλάκτου στους τέσσερις Ευαγγελιστές, καθώς και η Ερμηνεία του στις Πράξεις των Αποστόλων, καταλαμβάνουν τρεις περίπου τόμους της *PG* 123 και 124, 9-317 και 125, 484-1132. Στον ίδιον πρέπει να αποδοθούν και τα υπομνήματα της *PG* 124, 336-1357· *PG* 125, 9-404, και η επιτομή του Οικουμενίου, *PG* 125, 1132-1288, και *PG* 126, 9-104.

82. Βλ. Ἀ. Ν. Παπαβασιλείου, *Εὐθύμιος-Ἰωάννης Ζυγαδηνός, Βίος-συγγραφαί*, ἐν Λευκωσίᾳ 1979, 212-230.

83. Βλ. Κατσαρός, *Ἰωάννης Κασταμονίτης*, 184 σημ. 125, 127-130.

εξακολουθεί να παραμένει το μόνο κέντρο παροχής ανώτερης μόρφωσης σε ολόκληρη την επικράτεια του Βυζαντίου[84], όπου δρουν και κινούνται οι κορυφαίοι ερμηνευτές της εποχής, όπως ο Θεοφύλακτος ο μετέπειτα Αχρίδος[85] και ο Νικόλαος Μουζάλων[86]. Δεν είναι τυχαίο ότι ο πρώιμος τίτλος του *διδασκάλου τοῦ Εὐαγγελίου* συνδέεται με τους δύο σπουδαιότερους ερμηνευτές.

Στο μεταίχμιο, λοιπόν, του τρίτου και τέταρτου τετάρτου του 11ου αιώνα η διάκριση ανάμεσα στους «θεσμούς» των κοσμικών γραμμάτων και ανάλογους των «θεολογικών» έχει προχωρήσει σε τέτοιο βαθμό, ώστε να είναι η ώρα να διακριθούν οι διδάσκαλοι της «θύραθεν» γραμματείας από τους ερμηνευτές των Γραφών (Παλαιάς και Καινής Διαθήκης) και οπωσδήποτε των Επιστολών του Παύλου, που αποτελούν το θεωρητικό εξοπλισμό για την ηθική συμπεριφορά των χριστιανών και για την οχύρωση της Εκκλησίας. Από τις ζυμώσεις αυτές και τις πρόδρομες κινήσεις προέκυψε η απόφαση για την εισαγωγή των υψηλών μαθημάτων ερμηνείας στην εκπαιδευτική μεταρρύθμιση που εισάγεται με τη Νεαρά του Αλεξίου Α′ το 1107[87], νόμος που θα παγιώσει το σύστημα ώς την άλωση του 1204.

Έτσι, ο παραδοσιακός τίτλος του «μαΐστορος»[88] στον 11ο αιώνα καθιερώνεται και επεκτείνεται από τους «γραμματικούς»[89] στους «ῥήτορας» – ο θεσμός του «μαΐστορος τῶν ῥητόρων» συναντάται ήδη στην επιστολογραφία του Ψελλού[90], στον Θεοφύλακτο Αχρίδος[91] και στη δίκη του Ιωάννη Ιταλού ένας ομώνυμός του υπογράφει στα πρακτικά ως «μαΐστωρ των ρητόρων»[92]– σε σχολεία με κρατικό

84. Το παράδειγμα του αγίου Γρηγορίου, επισκόπου Άσσου (12ος αιώνας), είναι χαρακτηριστικό: ο άγιος κατευθύνεται στην πρωτεύουσα για σπουδές μετά τα 14 χρόνια του (βλ. Δ. Ζ. Σοφιανός, Ἅγιος Γρηγόριος Ἐπίσκοπος Ἄσσου (β′ μισό ιβ′ αἰώνα). Ἡ σχέση τῶν ἁγιολογικῶν κειμένων του (Βίων) στὸν κώδ. Πάτμου 448 (φφ. 31^{v}-58) καὶ στὸν κώδ. Μεγίστης Λαύρας 1824/Ω 14 (φφ. 144^{v}-157^{v}), *Ἐνθύμησις Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη*, Ἡράκλειο 2000, 643· βλ. ακόμη, Ἰ. Μ. Φουντούλης, *Λεσβιακὰ ἁγιολογικὰ μελετήματα*, Β′, Μυτιλήνη 2002, 154 (162 σημ. 12: η παλαιότερη βιβλιογραφία).

85. Βλ. P. Gautier, *Théophylacte d'Achrida, Discours, Traités, Poésies* [CFHB 16/1], Thessalonique 1980, 11-28.

86. Βλ. Darrouzès, L'éloge, 5-53 και κυρίως 7-11, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

87. Βλ. γι' αυτή τη Νεαρά Magdalino, Reform Edict, 199 σημ. 1, όπου η σχετική βιβλιογραφία.

88. Για τον τίτλο του «μαΐστορος» στην αλληλογραφία του Ανώνυμου καθηγητή του 10ου αιώνα βλ. *Anonymi professoris Epistulae*, αρ. 36, σ. 30, αρ. 51, σ. 45, αρ. 67, σ. 60, αρ. 68, σ. 61.

89. Συνήθως οι «γραμματικοί» συνδέονται με τη διδασκαλία σε μέσα ή σχολεία «ἐγκυκλίου παιδεύσεως» (βλ. Κατσαρός, *Ἰωάννης Κασταμονίτης*, 83 σημ. 8, 84).

90. *Ό. π.*, σ. 184 σημ. 131. Βλ. και Magdalino, *Manuel I*, 326 σημ. 32. Βλ. και Angold, *Church and Society*, 94 σημ. 98 και 100.

91. Βλ. Κατσαρός, *Ἰωάννης Κασταμονίτης*, 194 σημ. 131.

92. *Ό. π.*

έλεγχο και στο 12ο αιώνα, θα περιλάβει στο θεσμό και τους «φιλοσόφους»[93]. Τούτο σημαίνει ότι ο κορυφαίος θεσμός διατηρεί την «κοσμική» χροιά της διδασκαλίας και αναδεικνύει τους «μαΐστορας» ως διακεκριμένους, κορυφαίους διδασκάλους στο εκπαιδευτικό σύστημα του αιώνα των Κομνηνών. Παράλληλα, οι τίτλοι *τοῦ Ψαλτῆρος*[94] και *τοῦ Εὐαγγελίου*[95] στα τέλη του 11ου αιώνα πιστοποιούν τη βαθμιαία αποδοχή και προωθούνται στην ένταξή τους στο εκπαιδευτικό σύστημα και, μαζί με τον διδάσκαλο *τοῦ Ἀποστόλου*, θα αποτελέσουν μία τριάδα μαθημάτων στο ολοκληρωμένο σχέδιο του προγράμματος για μία ανώτερη μόρφωση[96], την ανώτερη βαθμίδα της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Γνωρίζουμε μαρτυρημένα από τα τέλη του 11ου αιώνα αυτήν τη διαβάθμιση: *ὡς διὰ κλίμακος ἄνεισι πρὸς τὴν τῆς γνώσεως κορυφήν, πρώτης μὲν ἐπιβὰς βαθμίδος γραμματικῆς, δευτέρας δὲ καὶ μετεωροτέρας ῥητορικῆς, τρίτης καὶ ὑψηλοτέρας φιλοσοφίας, τετάρτης καὶ ὑπερτάτης καὶ εἰς οὐρανὸν φερούσης τῆς θεοπνεύστου γραφῆς*[97].

Είναι ανάλογο με εκείνην την κατάληξη του προγράμματος «εἰς τοὺς εὐαγγελικοὺς ἑλλιμενίζομεν κόλπους»[98], το τέρμα και η αγαλλίαση της γνώσεως για τον 12ο αιώνα, που μας παραδίδεται από τον Μιχαήλ Ιταλικό[99].

Έτσι έχουν τα πράγματα στους «θεσμούς», όπως εξελίσσονται από τον 11ο αιώνα και αποκρυσταλλώνονται στο σύστημα της εκπαίδευσης του 12ου. Αυτοί είναι οι λειτουργικοί θεσμοί των διδασκάλων. Τίτλοι όπως ο *ὕπατος τῶν φιλοσόφων*[100] και ο *οἰκουμενικὸς διδάσκαλος*[101], που ταλάνισαν έως σήμερα την έρευνα, δεν αποτελούν, κατά τη γνώμη μου, παρά επιθετικούς προσδιορισμούς, για να δηλώσουν την κορυφή των «κοσμικών» από τη μία, και των «θεολόγων» διδασκάλων από την άλλη, στην ώρα που οι διδάσκαλοι αυτοί ολοκληρώνουν τον κύκλο

93. *Ό. π.*, 205 σημ. 239. Βλ. και Magdalino, *Manuel I*, 326.

94. Βλ. J. Darrouzès, *Recherches sur les ὀφφίκια de l'église byzantine* [Archives de l'Orient Chrétien 11], Paris 1970, 77-78. Είναι σχεδόν βέβαιο ότι η επαφή των μαθητών με το Ψαλτήριο ξεκινούσε από την πρώτη τους διδαχή, αφού οι «ἐπιμερισμοὶ τῶν Ψαλμῶν» του Γεωργίου Χοιροβοσκού (βλ. Κατσαρός, *Ἰωάννης Κασταμονίτης*, 166 σημ. 19) είχε υιοθετηθεί ως ένα προσφιλές εγχειρίδιο διδασκαλίας της γραμματικής στα σχολεία. Ωστόσο, ο Χοιροβοσκός δεν ονομάστηκε *διδάσκαλος τοῦ Ψαλτῆρος*, αλλά *οἰκουμενικὸς* (*ό. π.*). Αυτό σημαίνει ότι οι τίτλοι των διδασκάλων πριν από την οριστικοποίηση των εννοιών τους ήταν συμβατοί με τον πνευματικό περίγυρο της κάθε εποχής.

95. Βλ. Κατσαρός, *Ἰωάννης Κασταμονίτης*, 184 σημ. 131.

96. *Ό. π.*, 208-209.

97. Βλ. Darrouzès, L'éloge, 27, 196-199.

98. Βλ. Μιχαήλ Ιταλικός (έκδ. P. Gautier, *Michel Italikos, Lettres et Discours* [Archives de l'Orient Chrétien 14], Paris 1972), 158,25-159,6.

99. Βλ. Κατσαρός, *Ἰωάννης Κασταμονίτης*, 201 σημ. 220.

100. *Ό. π.*, 178 σημ. 99 και 205 σημ. 299.

101. *Ό. π.*, 164 σημ. 7 και 166 σημ. 19.

του λειτουργικού τους «θεσμού» μέσα στο εκπαιδευτικό σύστημα. Είναι τίτλοι τιμής ή γενικότερης αποδοχής της σοφίας τους που επισφραγίζουν μία ολοκληρωμένη σταδιοδρομία.

Απομένει ένα τρίτο φαινόμενο.

Ο μύθος του «σώματος των δώδεκα διδασκάλων»

Υποστηρίζεται τελευταία ότι ο «θεσμός» των διδασκάλων στο εκπαιδευτικό σύστημα που ανιχνεύεται στον 11ο αιώνα και αποκρυσταλλώνεται στον 12ο αιώνα δεν είναι παρά ο «θεσμός» του «σώματος των δώδεκα διδασκάλων» στους οποίους εντάσσονται απαξάπαντες οι «πέντε» διδάσκαλοι του διαμορφωμένου τελικού συστήματος[102]. Η άποψη αυτή στηρίχτηκε αρχικά στην επισήμανση μιας πληροφορίας του Άνσελμου Χαϊδελβέργης, ο οποίος στα χρόνια του Μανουήλ Κομνηνού βρέθηκε στην Κωνσταντινούπολη[103] και πήρε μέρος σε θεολογικές συζητήσεις *inter duodecim didascalos, qui iuxta morem sapientium Graecorum et liberalium artium et divinarum scripturarum studia regunt et caeteris sapientibus* ...[104]. Η μαρτυρία αυτή είναι μοναδική. Μοναδική από την άποψη ότι αναφέρεται σε δώδεκα «διδασκάλους», έναν προσδιορισμό ο οποίος δεν συναντάται σε άλλη πηγή του 11ου και 12ου αιώνα. Η αναφορά αυτή, που γενικεύει την ποικιλία των διαφόρων ειδικοτήτων επιστημόνων στον τίτλο «διδάσκαλος», προβλημάτισε την έρευνα, η οποία αναζήτησε και άλλες μαρτυρίες για να διαλευκάνει την αινιγματική πληροφορία του Άνσελμου. Ο P. Wirth συνέδεσε το ελκυστικό «θέμα» των δώδεκα «διδασκάλων» με ένα χωρίο του Νικολάου Καταφλώρον[105], ο οποίος, σε μία επιστολή προς φίλο του αξιωματούχο της Ελλάδας[106], αναφέρει ότι στην Κων-

102. Βλ. Magdalino, Reform Edict, 211-212. Πρβλ. Loukaki, Remarques, 429 κε.

103. Βλ. Magdalino, *Manuel I*, 325· του ίδιου, Reform Edict, 211· Loukaki, Remarques, 429 σημ. 6.

104. *PL* 188, 1141A-B. Πρβλ. Loukaki, ό. π.

105. P. Wirth, Die sprachliche Situation in dem umrissenen Zeitalter. Renaissance des Attizismus. Herausbildung der neugriechischen Volkssprache, *XVe Congrès International d'Études Byzantines. Rapports et co-rapports* II: *Langue, Litterature, Philologie*, Athènes 1976, 15. Βλ. και Magdalino, Reform Edict, 211· Loukaki, Remarques, 429 σημ. 17, όπου και βιβλιογραφία.

106. Την επιστολή δημοσίευσε και σχολίασε η Μαρίνα Λουκάκη, Τυμβωρύχοι και σκυλευτές νεκρών. Οι απόψεις του Νικολάου Καταφλώρον για τη ρητορική και τους ρήτορες στην Κωνσταντινούπολη του 12ου αιώνα, *Σύμμεικτα* 14 (2001), 143-166. Για τον Νικόλαο Καταφλώρον, βλ. *ό. π.*, 148 σημ. 16, όπου και βιβλιογραφία. Από τον επιτάφιο Λόγο που έγραψε ο μαθητής του Γρηγόριος Αντίοχος (έκδ. Ἀ. Σιδερᾶς, *25 ἀνέκδοτοι βυζαντινοὶ ἐπιτάφιοι*, Θεσσαλονίκη 1991, 53-74), μαθαίνουμε ότι ο

σταντινούπολη του 12ου αιώνα υπήρχε «σύλλογος δώδεκα ρητόρων»[107]. Το «σύλλογο» αυτό ο Wirth συνέδεσε με τους σοφούς «δώδεκα διδασκάλους» της αινιγματικής μαρτυρίας του Άνσελμου[108]. Η ιδέα καλλιεργήθηκε ώς ένα σημείο από τον P. Magdalino, ο οποίος συνέδεσε τις προηγούμενες μαρτυρίες[109], προσθέτοντας ένα ακόμη χωρίο γνωστού λογίου του 12ου αιώνα, του Κωνσταντίνου Στιλβή, που κάνει λόγο επίσης για μία δωδεκάδα λογίων προσώπων[110]. Ο Magdalino

---

Νικόλαος υπηρέτησε ως δάσκαλος τη «θύραθεν» κατεύθυνση και τη «θεολογική» στο σύστημα ανώτερης εκπαίδευσης της Κωνσταντινουπόλεως της εποχής του, φτάνοντας στον τίτλο του *οἰκουμενικοῦ διδασκάλου*.

107. Λουκάκη, Τυμβωρύχοι, 152,9-10: *ἀλλ' ἡ καθ' ἡμᾶς δωδεκὰς αὕτη τῶν σοφιστῶν, ὁ Βυζάντιος ἵνα μὴ λέγω ὁ χιλιοστὸς καὶ μυριόλεκτος σύλλογος*. Η Λουκάκη (ό. π., 159) παρατηρεί ότι ο Νικόλαος Καταφλώρον «δεν μιλά αόριστα για τους ρήτορες και τη ρητορική, αλλά για μια συγκεκριμένη δωδεκάδα των ρητόρων της Κωνσταντινούπολης» και παρακάτω η ίδια (ό. π., 161) επαναλαμβάνει: «Ο Νικόλαος καταφέρεται, όπως είπα παραπάνω, εναντίον μιας συγκεκριμένης δωδεκάδας ρητόρων».

108. Wirth, Die sprachliche Situation, 15-17.

109. Magdalino, Reform of Edict, 211.

110. Ό. π., 32. Το κείμενο του Στιλβή αναφέρεται στις προσπάθειες των ιερωμένων της εποχής να γίνουν *οἰκουμενικοὶ διδάσκαλοι* και να ενταχθούν στην "élite" του πατριαρχείου. Ο Magdalino (ό. π.) στο χωρίο *τί μοι τῶν ἐκ τῶν μαθημάτων παραδειγμάτων; … ὡς οἱ ἀστέρες στοιχηδὸν προβαίνουσιν ἢ ἀναβαίνουσιν κἂν δωδεκάστοιχος ὁ τοῦ ἡλίου φάναι σταθμός, ὅσος καὶ ὁ ἡμέτερος ἀριθμὸς* (βλ. J. Diethart, *Der Rhetor und Didascalos Konstantinos Stilbes*, Diss., Wien 1971, 35,43-48. Πρβλ. *Costantino Stilbes, La prolusione del maestro dell'Apostolo*, έκδ. Lia Raffaella Cresci [Litteratura e Civiltà bizantina 2], Messine 1987, 45,48-49) καταλαβαίνει τον αριθμό 12 ως αριθμό προσώπων. Το ίδιο και η Loukaki, Remarques, 430. Θα μπορούσε, όμως, στο χρόνο του ζωδιακού κύκλου, η φράση να σημαίνει τα «δώδεκα χρόνια» του «σταθμοῦ», που δια της υπομονής ο Στιλβής υπηρέτησε ως διδάσκαλος «στάσιμος», χωρίς να τον βοηθήσει κανένας για να εξελιχτεί στην κλίμακα των διδασκάλων. Απεναντίας, είναι σαφέστερο το χωρίο (έκδ. Diethart, *ό. π.*, 40,188-192· πρβλ. έκδ. Cresci, *ό. π.*, 52,195–53,198: *καὶ διέβη μὲν πρότερος ἤδη τὸν ποταμὸν – ὡς τὸ ἱστορηθὲν – Ῥουβεὶμ ὁ πρεσβύτερος τῆς καθ' ἡμᾶς δωδεκάδος τῶν ἀδελφῶν ὁ πνευματέμφορος καὶ θεῖος, ὡς ἡρμήνευσε τοὔνομα ὑπὸ προπομπῷ τούτῳ τῷ ἡμῶν Ἰησοῦ*. Το χωρίο εμμέσως αναφέρεται στις «ίντριγκες» των φιλόδοξων κληρικών να αναδειχτούν στο αξίωμα του «οικουμενικού», ώστε να αποτελέσουν στη συνέχεια την ακολουθία του πατριάρχη του στενού κύκλου των εκλεκτών, εμπίστων και συμβούλων του. Υπάρχουν, ωστόσο, δύο ερμηνείες: α) «διέβη ὁ πρεσβύτερος τῆς καθ' ἡμᾶς δωδεκάδος τῶν ἀδελφῶν, ὁ πνευματέμιφορος καὶ θεῖος» ή β) «διέβη ὁ πρεσβύτερος τῆς καθ' ἡμᾶς δωδεκάδος <τῶν διδασκάλων>, τῶν ἀδελφῶν ὁ πνευματέμφορος καὶ θεῖος». Ο Magdalino (ό. π.) και η Loukaki (ό. π.), βασισμένοι προφανώς και στο σχολιασμό της Cresci (*ό. π.*, 24 σημ. 31, 88 σημ. 49), είναι βέβαιοι για τη δεύτερη περίπτωση, όπου ο πατριάρχης, ως άλλος Ιησούς, επιλέγει «τον πρεσβύτερον» για να συγκροτήσει τη «δωδεκάδα τῶν διδασκάλων». Αν ο Στιλβής, που είναι εκείνη τη στιγμή *διδάσκαλος* (*τοῦ Ἀποστόλου*, όπως συνάγεται από την επιγραφή της διδασκαλίας του (βλ. έκδ. Cresci, *ό. π.*, 42), και συγκαταλέγεται ασφαλώς στους

επιχειρεί να ερμηνεύσει την προβληματική μαρτυρία του Άνσελμου, εντάσσοντας τους «διδασκάλους» ολοκλήρου του συστήματος εκπαίδευσης στην Κωνσταντινούπολη – και αυτούς που δίδασκαν τη Γραφή και τους άλλους εννέα «μαΐστορες» που δίδασκαν ρητορική, φιλοσοφία, νομικά, ιατρική, συμπεριλαμβανομένου του «διδασκάλου τῶν ἐθνῶν» – στο θεσμό των «δώδεκα διδασκάλων» που λειτούργησε στο Βυζάντιο[111]. Η ανάμειξη αυτού του θεσμού μιας πανσπερμίας σοφών με το διακρινόμενο θεσμό των διδασκάλων του όποιου εκπαιδευτικού συστήματος[112] αποτελεί, κατά τη γνώμη μου, τη βασικότερη αδυναμία της ερμηνείας από τον Magdalino.

Αμφιβολίες για την αξία της εξήγησης που επιχειρεί ο Magdalino εξέφρασε και η Μαρίνα Λουκάκη[113], η οποία εστίασε την προσοχή της στις πηγές που αναφέρονται στον αινιγματικό αριθμό «δώδεκα»[114]. Από την αλληγορική χρήση ενός χωρίου από την Α΄ Προς Κορινθίους επιστολή του Παύλου (Α΄ Κορ. 15, 5-6) σε κείμενα τριών ρητόρων του 12ου αιώνα (Βασιλείου Πεδιαδίτη[115], Γρηγορίου Αντιόχου[116] και Κωνσταντίνου Στιλβή[117]), συνάγεται ότι ο πατριάρχης του οικουμενικού θρόνου περιστοιχίζεται από μία δωδεκάδα προσώπων που αποτελούν το στενότερο κύκλο των συνεργατών του, και από 500 περίπου άτομα ευρύτερα,

---

«δώδεκα διδασκάλους»), εκφράζει την πικρία του για κάτι, δεν είναι γιατί αυτός δεν εισήχθη στη χορεία των «δώδεκα διδασκάλων» του εκπαιδευτικού συστήματος, αλλά γιατί απέτυχε να εκλεγεί στη θέση που ίσως θα του επέτρεπε να βρεθεί σε κάποιο άλλο συγκροτημένο σώμα των εκλεκτών ακολούθων, εμπίστων ή συμβούλων της πατριαρχικής αυλής. Ας μην ξεχνούμε ότι τα *διδασκαλικὰ τρία ὀφφίκια* (βλ. Darrouzès, *Recherches sur les ὀφφίκια*, 549-550) εμφανίζονται στον κατάλογο των οφφικίων της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας με μία ιεραρχική σειρά, που μας επιτρέπει να εκφράσουμε την άποψη ότι η «δωδεκάδα» των εκλεκτών του πατριάρχη, κατά το πρότυπο του Χριστού με τους μαθητές του, βρίσκεται πάνω και πέρα από οποιαδήποτε εκπαιδευτική ή κηρυγματική λειτουργία του διδασκαλικού θεσμού.

111. Βλ. Magdalino, *Manuel I*, 326. Η Loukaki (Remarques, 432) δεν δέχεται την άποψη αυτή.

112. Εννοώ το οργανωμένο εκπαιδευτικό σύστημα, αφενός, και το σύστημα των «διδασκάλων τῆς Ἐκκλησίας», αφετέρου: το πρώτο αποβλέπει στο να καταρτίσει νέους, προσφέροντάς τους ανώτερη μόρφωση· το δεύτερο αποβλέπει στο να διαφυλάττει ως κόρην οφθαλμού την «ὀρθὴν δόξαν» της Εκκλησίας και να καταρτίζει ιεροκήρυκες που θα μεταδίδουν ορθώς τα μηνύματα του Ευαγγελίου.

113. Βλ. Loukaki, Remarques, 432.

114. Ό. π., 427-430.

115. Ό. π., 427: *καὶ δὴ πρῶτα μὲν ὤφθη Κηφᾶ, εἶτα τοῖς δώδεκα, ταὐτὸν δ' εἰπεῖν τοῖς κορυφαίοις τῶν αὐτοῦ μαθητῶν καὶ τῷ χορῷ τῶν περὶ αὐτόν, εἶτα ὤφθη ἐπάνω πεντακοσίοις ἀδελφοῖς.*

116. Ό. π., 427-428: *πρῶτα δηλαδὴ Κηφᾷ καὶ εἶτα τοῖς δώδεκα καὶ αὖ πάλιν τοῖς ἑβδομήκοντα, ἄθρουν δ' ἐφάπαξ ἐπάνω, φησί, πεντακοσίοις προὔπτο ἐφίστασι ἀδελφοῖς.*

117. Ό. π., 428: *εἶθ' ὥσπερ ἐκεῖνος μετὰ τὴν ἀνάστασιν ἐπάνω ὤφθη πεντακοσίων, καθώς φησι ὁ Ἀπόστολος, κατὰ ταὐτὰ καὶ οὗτος τῆς ἰσαρίθμου τούτοις τάξεως ὑπερκάθηται.*

αριθμός που αντιπροσωπεύει το σύνολο του κλήρου της Αγίας Σοφίας αυτήν την εποχή[118].

Η αλληγορική χρήση του αριθμού 12, που παραπέμπει στους δώδεκα μαθητές του Χριστού, δεν φαίνεται καθόλου παράξενη: είναι λογικό να σκεφτεί κανείς ότι στο πατριαρχείο ένας αριθμός συνεργατών ή συμβούλων του πατριάρχη, άγρυπνων φρουρών του ορθοδόξου δόγματος, θα ήταν ό,τι εκλεκτότερο σε μόρφωση και γνώση ανάμεσα στους ανθρώπους του κλήρου που υπηρετούσε το πατριαρχείο ή της βυζαντινής κοινωνίας. Ίσως, αυτή η ακολουθία αποτυπώνεται στη μαρτυρία του Άνσελμου. Ο πατριάρχης, κατά το πρότυπο του Χριστού με τους μαθητές του, εργάζεται για το καλό της Εκκλησίας και είναι δυνατόν ο αριθμός 12 ή να ανταποκρίνεται σε κάποια πραγματικότητα ή να παραμένει στο γενικότερο πλαίσιο του συμβολισμού[119] της εύκολα κατανοητής αλληγορίας.

Η Λουκάκη δεν αρκείται στην επισήμανση του «μοτίβου». Με αναφορές σε χωρία ρητόρων που τα κείμενά τους απευθύνονται σε γνωστούς πατριάρχες του 12ου αιώνα (των ρητόρων Βασιλείου Πεδιαδίτη[120], Μιχαήλ Ιταλικού[121] και Κωνσταντίνου Στιλβή[122]), όπου η αλληγορική χρήση του αριθμού 12 παραπέμπει αναμφισβήτητα στο πρόσωπο του πατριάρχη, κατά το πρότυπο του Χριστού, και των μαθητών-εμπίστων συνεργατών του στο περιβάλλον του πατριαρχείου, προχωρεί να ξαναδέσει με πειστικότερο τρόπο τη μαρτυρία του Άνσελμου με το «σώμα των δώδεκα διδασκάλων» ως θεσμού στον 12ο αιώνα που αφομοιώνει τους πέντε κορυφαίους «διδασκάλους-καθηγητές» του εκπαιδευτικού συστήματος της εποχής και τους επαυξάνει σε δώδεκα[123].

Η οπτική που διαχωρίζει τη δικαιοδοσία του πατριάρχη στο να επιλέγει τους ακολούθους του, συνεργάτες ή συμβούλους, από τη διαφορετική λειτουργία του συστήματος εκπαιδευτικής διαδικασίας, απέτρεψε, κατά τη γνώμη μου, ερευνη-

118. Βλ. Ἐλευθερία Παπαγιάννη, *Τὰ οἰκονομικὰ τοῦ ἔγγαμου κλήρου στὸ Βυζάντιο* [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, Athener Reihe 1], Ἀθῆναι 1986, 92 κε. Πρβλ. Loukaki, ό. π., 428.

119. Βλ. σχετικά, R. Allendy, *Le Symbolisme des nombres. Essai d'Arithmosophie*, Paris 1948², 325-351. Βλ. και πιο κάτω, σημ. 139, όπου η αλληγορία της «δωδεκάδας» είναι πιο ευδιάκριτη.

120. Βλ. Loukaki, Remarques, 429-430: *κορυφαῖος γὰρ καὶ τότε καιροῦ τάγματος λευιτικοῦ, τῆς τῶν ἐπὶ βαθμοῦ τελείου δωδεκάδος τῆς ἀρχικῆς προεξάρχων.*

121. Ό. π., 430 σημ. 11: *ἐπιστὰς ὁ ἐμὸς σωτὴρ εὐθὺς εἰς μαθητείαν ἐκάλεσε καὶ καλέσας τοῖς κορυφαίοις συνέταξε καὶ ἕνα ποιεῖται τῶν μαθητῶν καὶ τῶν ἀπορρήτων εἰς κόρον μετέδωκεν* (Μιχαήλ Ιταλικός, 122,15-17).

122. Loukaki, Remarques, 430 σημ. 9 και 10. Τα χωρία σχολιάζονται πιο πάνω, στη σημ. 110.

123. Ό. π., 429 σημ. 6.

τές, όπως οι R. Browning[124], P. Speck[125], J. Darrouzès[126], να δεχτούν την αφομοίωση ενός ελεγχόμενου θεσμού από έναν αινιγματικό και απροσδιόριστο. Αυτός ήταν ο βασικός λόγος που οδήγησε κι εμένα στη μη διασύνδεση του αόριστου θεσμού των «δώδεκα διδασκάλων» (ή καλύτερα «των δώδεκα σοφών») με τους διδασκάλους των σχολείων, όχι μόνο στον 12ο αιώνα αλλά και νωρίτερα[127]. Πουθενά στα προσαγόμενα για να στηρίξουν την αντίθετη άποψη χωρία δεν καταγράφεται ο όρος «διδάσκαλος», παρά το γεγονός ότι ο θεσμός των «διδασκάλων τῆς Ἐκκλησίας» είναι γνωστός στην κηρυγματική ιδιότητά τους[128] και η «διδασκαλία» ως κήρυγμα, γνωστή από τον κα΄ κανόνα της εν Τρούλλω συνόδου και από το σχετικό σχόλιο του Θεοδώρου Βαλσαμώνα[129] και, κυρίως, τον Λόγο του Νικολάου Μουζάλωνος προς τον πατριάρχη Νικόλαο Γ΄[130].

Η οργάνωση του εκπαιδευτικού συστήματος ανώτερης εκπαίδευσης στην εποχή των Κομνηνών βασίζεται αναμφίβολα στη δημιουργία των «πέντε» θέσεων κορυφαίων διδασκάλων. Ο αριθμός αυτός συγκροτεί το σύστημα παροχής «ανώτερης εκπαίδευσης» στην Κωνσταντινούπολη του 12ου αιώνα[131]. Φαίνεται, μάλιστα, ότι υπήρχε διαδοχή προσώπων σε μία αυστηρότατη δομή που δεν επέτρεπε

124. Browning, Patriarchal School II, 40.

125. Speck, *Kaiserliche Universität*, 87-88.

126. J. Darrouzès, *Georges et Dèmètrios Tornikès, Lettres et Discours*, Paris 1970, 9.

127. Ο Magdalino (*Manuel I*, 325 και Reform Edict, 211) και στη συνέχεια, η Loukaki (Remarques, 430) επισημαίνουν αυτήν την παράλειψη, που θα έπρεπε ίσως να συζητήσω, μόνο και μόνο για να δηλώσω ρητά ότι δεν αποδέχομαι μία τέτοια θεώρηση, γιατί ο «θεσμός» των δώδεκα εκλεκτών του πατριάρχη, έστω κι αν δεν είναι λειτουργικός «θεσμός», σημαίνει για μένα ένα «θεσμό» διαφορετικό από το σώμα των διδασκάλων.

128. Βλ. Κατσαρός, *Ἰωάννης Κασταμονίτης*, 191-193.

129. Βλ. *PG* 137, 580. Στον παλαιό αυτόν κανόνα στηρίζονται ο Criscuolo (Chiesa ed insegnamento, 379-380) και η Cresci (*Costantino Stilbes*, 24 σημ. 31), για να συνδέσουν το διδασκαλικό αξίωμα του Στιλβή στην εκπαίδευση με το διδασκαλικό της Εκκλησίας.

130. Βλ. Darrouzès, L'éloge, 47: *ἐτέρωθεν ἐπιρροχθεῖ τὸ τῆς διδασκαλίας βροντόφωνον, αὐτὸν Χριστὸν ἐνωτίζεσθαι πεῖθον ἡμᾶς ἀνοίγοντα τὸ στόμα αὐτοῦ καὶ διδάσκοντα.* Πρβλ. ό. π., 53: *ἐβουλόμην τὸν λόγον ἐλευθεροστομεῖν καὶ παριστᾶν ἀδεῶς τὸ τῆς διδασκαλίας ἔργον Χριστοῦ προηγούμενον.* Αναφερόμενος στο πρόσωπο του πατριάρχη, ο Μουζάλων καταθέτει μία εναργέστατη παράγραφο για τη σύγκριση του έργου του πατριάρχη με το έργο του Χριστού: *οὐκ ἦς, ὡς ἔδειξας, μισθωτός, ὁ τῆς ἀγέλης ἐξάρχων Χριστοῦ, ποιμὴν δὲ ὄντως καλός, τὸ ἐπάγγελμα μὴ ψευδόμενος. Διό σοι καὶ τοῦ ποιμνίου μεμέληκε καὶ τέθεικας μὲν ὑπὲρ αὐτοῦ τὴν ψυχήν, ἐφρούρησας δὲ καὶ θηριομάχος κυσὶ τὰ προβάτια … . Τούτους καὶ κύνας ἔχεις κατὰ θηρῶν καὶ ἐργάτας ἐκβάλλεις εἰς θερισμὸν τὴν δωδεκάδα τὴν σήν, τὴν ἐκλογάδα Χριστοῦ, τούτους ἐκπέμπεις ἐπὶ Σαμάρειαν, τὴν τῶν Γραφῶν ὑποδεικνύντας εὐμάρειαν καὶ τῷ λαῷ τὰ θεῖα καταλεαίνοντας καὶ λεόντων βρῶμα γενέσθαι διακωλύοντας* (ό. π., 53-54)· βλ. και Magdalino, Reform Edict, 214· Loukaki, Remarques, 428.

131. Βλ. Κατσαρός, *Ἰωάννης Κασταμονίτης*, 201 κε.

παράλληλη παρουσία δύο ταυτοχρόνως διδασκάλων στην ίδια θέση, με τον ίδιο τίτλο[132]. Δεν φαίνεται επίσης να υπήρχε διάκριση «ποιοτικής» διαφοράς ανάμεσα στις δύο «θύραθεν» έδρες και τις τρεις «ένδοθεν» στο σύστημα της πεντάδας των καθηγητών, αλλ' ούτε και σύγχυση αυτού του «σώματος διδασκάλων» με άλλα επίπεδα εκπαίδευσης, όπως π.χ. η ιατρική[133] ή η εκπαίδευση των νοταρίων[134]. Το γεγονός ότι ο θεσμός των «μαϊστόρων» περιορίζεται σε δύο συγκεκριμένους κορυφαίους διδασκάλους του συστήματος[135] δεν δικαιολογεί συμπερίληψη άλλων προσωπικοτήτων, ώστε να υποταχτεί το σύστημα των διδασκάλων της ανώτερης εκπαίδευσης στον αινιγματικό θεσμό των «δώδεκα».

Ποιοί θα ήταν οι «δώδεκα» σ' ένα τόσο ευδιάκριτο σύστημα; Εμβαθύνοντας στην αλληγορική χρήση του ρητορικού λόγου των συγκεκριμένων διδασκάλων του 12ου αιώνα, που εκλιπαρούν τον πατριάρχη για να πετύχουν την εύνοια που θα τους επιτρέψει να προσεγγίσουν ή και να ενταχτούν στο χορό των εμπίστων, θα μπορούσε κανείς να δεχτεί συμβατικά μία πραγματική «δωδεκάδα» διαφόρων συμβούλων του πατριάρχη, όχι αναγκαστικά και αποκλειστικά «του σώματος των διδασκάλων», αλλά και άλλων προσωπικοτήτων της βυζαντινής κοινωνίας, ώστε και η καταγραφή του Άνσελμου να προσλαμβάνει την αληθοφανή υπόσταση της ευκαιριακής ή συμβολικής εθιμοτυπίας. Είναι επίσης, όμως, εξίσου θεμιτή και η απομάκρυνσή μας από τη νεφελώδη και εντασσόμενη στη σφαίρα της μυθικής παράδοσης «δωδεκάδα των σοφών», ακολούθων ή συμβούλων του πατριάρχη, επειδή η βασισμένη στο συμβολικό αριθμό 12 μυθολογική παράδοση δεν εμφανίζεται προβληματική μόνο στο 12ο αιώνα, αλλά, α) συνδέεται περιέργως με την υπόθεση του «οἰκουμενικοῦ διδασκαλείου», που κάηκε, σύμφωνα με την εικονολατρική προπαγάνδα, το 726, όταν ο Λέων Γ' συγκέντρωσε τον «οἰκουμενικὸν διδάσκαλον» που είχε μαζί του *μαθητὰς αὐτοῦ καὶ συλλήπτορας προῦχοντας ἄνδρας τὸν ἀριθμὸν ιβ' πᾶσαν ἐπιστήμην μετερχομένους καὶ τὰ ἐκκλησιαστικὰ κρατύνοντας δόγματα βασιλικὰς διαίτας καὶ βίβλους ὡσαύτως ἔχοντας, ὧν οἱ βασιλεῖς ἄνευ βουλὴν ἢ γνώμην οὐκ ἐθέσπιζον*[136]· β) ανοίγεται αργότερα σε άλλους χώρους.

132. Βλ. γι' αυτό, τους συγκεντρωτικούς πίνακες που κατάρτισε ο Browning, Patriarchal School II, 38-40.

133. Βλ. Κατσαρός, *Ἰωάννης Κασταμονίτης*, 207 σημ. 243.

134. *Ό. π.* Για το σχολείο των νοταρίων, βλ. Magdalino, Reform Edict, 211 σημ. 29, όπου και σχετική βιβλιογραφία. Εξακολουθώ να πιστεύω ότι η «Σχολή των νοταρίων» ήταν ένα ξεχωριστό σχολείο, ανεξάρτητο από το σύστημα ανώτερης εκπαίδευσης στο Βυζάντιο.

135. Τους «μαΐστορας» δηλαδή των «ῥητόρων» και των «φιλοσόφων».

136. Βλ. *Georgii Monachi Chronicon*, έκδ. C. de Boor, Stuttgart 1904 (ανατ. 1978), 742. Βλ. και Κατσαρός, *Ἰωάννης Κασταμονίτης*,164 σημ. 8, όπου η σχετική βιβλιογραφία.

Στην «Ἔκθεσιν βασιλείου τάξεως» π.χ. η «τάξις» των μαγίστρων και ανθυπάτων είναι 12: *τῇ τάξει τῶν γε μαγίστρων καὶ ἀνθυπάτων ἤγουν τῶν φορούντων τοὺς δώδεκα χρυσοϋφάντους λώρους*[137]. Δώδεκα ήταν οι σοφοί που συνέταξαν το *Λεξικὸν τοῦ Σουΐδα*[138], δώδεκα πρέπει να είναι οι δικαστές που θα καθαιρέσουν έναν επίσκοπο ή αρχιερέα[139], δώδεκα επιλέγονται ως «καθολικοὶ κριταὶ» στην παλαιολόγεια εκδοχή του αριθμού των δικαστών[140]. Ασφαλώς, ο συμβολισμός έχει τις ρίζες του στον αρχέτυπο συμβολισμό[141] και στο συμβολικό αριθμό των μαθητών του Χριστού-αποστόλων[142]. Έτσι, και στην αλληγορική χρήση των ρητορικών κειμένων, όπου προέχει η επιθυμία του ρήτορα να μετέχει στο χορό των εκλεκτών, η συμβολική του αριθμού μπορεί και να περιοριστεί απλώς στο πλαίσιο της παραδοσιακής λειτουργίας του μοτίβου[143]. Αναρωτιέμαι: μήπως επανέρχεται κανείς σε παραδοσιακές «θεσμικές» θεωρίες ενός «θετικισμού», χωρίς θετικά δεδομένα;

Στον κυριολεκτικό λόγο από την άλλη πλευρά, η προσεκτική ανάλυση του χωρίου που αποτέλεσε αφορμή, ώστε ο Wirth[144] να στήσει το οικοδόμημα αυτού του προβληματισμού, μπορεί να οδηγήσει σε άλλα συμπεράσματα. Το χωρίο του Νικολάου Καταφλώρον[145] προσφέρεται για προσεκτικότερη ανάλυση, επειδή εκφεύγει από το γνωστό πλαίσιο του εγκωμιαστή προς τον πατριάρχη, έστω κι αν

---

137. Βλ. *Constantini Porphyrogeniti De Cerimoniis aulae byzantinae*, έκδ. I. I. Reiske [CSHB], I, Bonn 1829, 24,4-6.

138. Βλ. *Suidae Lexicon*, έκδ. Ada Adler, I, Leipzig 1928 (φωτοτ. ανατ. Stuttgart 1971), 1.

139. Βλ. Ερμηνεία του κανόνος ιϛ΄ της εν Καρθαγένη τοπικής συνόδου: *κριταί…, ἐπὶ μὲν ἐπισκόπου δώδεκα* (*Πηδάλιον*, ανατ. Β. Ρηγόπουλος, Θεσσαλονίκη 1928, 472). Αλλά και ο αριθμός των μελών της «ἐνδημιούσης συνόδου» του οικουμενικού πατριαρχείου είναι ο συμβολικός (βλ. Β. Σταυρίδης, *Ὁ συνοδικὸς θεσμὸς εἰς τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον*, Θεσσαλονίκη 1986).

140. Βλ. G. Ostrogorsky, *Ἱστορία τοῦ βυζαντινοῦ κράτους*, ελλ. μτφρ. Ἰ. Παναγόπουλος – επιστ. εποπτ. Ε. Χρυσός, Γ΄, Ἀθήνα 1981, 197-198 και 329 σημ. 103, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

141. Allendy, *Le symbolisme des nombres*, 351.

142. Τα χωρία των βυζαντινών ρητόρων του 12ου αιώνα που εξέτασε η Λουκάκη (Remarques, 427-430), καθώς και το χαρακτηριστικό κείμενο του Μουζάλωνος (βλ. πιο πάνω, σημ. 130), δηλώνουν ότι το ποίμνιο της χριστιανοσύνης φυλάσσεται στη «μάνδραν τῆς ὀρθοδοξίας», όπου ποιμήν-Χριστός είναι ο πατριάρχης και «θηριομάχοι-κύνες» οι μαθητές απόστολοι-κήρυκες της πίστεως, εκλεκτοί του πατριάρχη.

143. Υποθέτω ότι ελάχιστοι ερευνητές σήμερα μπορούν να ανακαλούν το σχήμα του «οἰκουμενικοῦ διδασκαλείου» στο συμβολικό αριθμό της «δωδεκάδας». Η διάκριση, επίσης, του θεσμού των διδασκάλων-καθηγητών από τους «διδασκάλους τῆς Ἐκκλησίας»-ιεροκήρυκες θεολόγους είναι απαραίτητη για την κατανόηση του επιπέδου παροχής «ανώτερης παιδείας» στο εκπαιδευτικό σύστημα του 11ου-12ου αιώνα.

144. Βλ. πιο πάνω, σημ. 105, 108.

145. Βλ. Loukaki, Remarques, 429 σημ. 7. Βλ. τώρα, της ίδιας, Τυμβωρύχοι, 143-165, όπου και ανάλυση των δεδομένων του κειμένου, έκδοση, μετάφραση και σχόλια.

αποτελεί ένα εγκώμιο για έναν αξιωματούχο διοικητή της Ελλάδας[146], ένα επιστολικό ρητορικό κείμενο από το κέντρο προς την περιφέρεια· και τούτο έχει ιδιαίτερη σημασία. Παραθέτω το σχετικό χωρίο από την έκδοση και τη μετάφραση στα νέα ελληνικά της Λουκάκη:

Ἀλλ' ἡ καθ' ἡμᾶς δωδεκὰς
αὕτη τῶν σοφιστῶν, ὁ Βυζάντιος
ἵνα μὴ λέγω ὁ χιλιοστὸς
καὶ μυριόλεκτος σύλλογος,
λάβρα μὲν ἀγορεύει καὶ
δαιμονίως στωμύλλεται
καὶ ἐπιστοιβάζεται τὰ κομψὰ
τῆς ῥητορικῆς ὡσεὶ νιφάδας.
(Λουκάκη, Τυμβωρύχοι, 152, 9-11)

Αλλά αυτή η δική μας δωδεκάδα
των ρητόρων, ο Κωνσταντινουπολίτικος,
για να μην πω, ο χιλιάριθμος
και μυριολάλητος σύλλογος,
λάβρα μεν αγορεύει και
δαιμόνια φλυαρεί με τέχνη
και στοιβάζει τα κομψοτέχνηματα
της ρητορικής σαν νιφάδες.
(Λουκάκη, στο ίδιο, 153)

Η Λουκάκη σχολιάζει: «ο Καταφλώρον, λοιπόν, και σε αυτήν την περίπτωση δεν καινοτομεί. Ωστόσο, το ενδιαφέρον είναι ότι δεν μιλά αόριστα για τους ρήτορες και τη ρητορική, αλλά για μια συγκεκριμένη δωδεκάδα των ρητόρων της Κωνσταντινούπολης»[147]· και συνεχίζει: «ο Νικόλαος καταφέρεται ..., όπως είπα παραπάνω, εναντίον μιας συγκεκριμένης δωδεκάδας ρητόρων. Έχω υποστηρίξει ότι η δωδεκάδα αυτή δεν είναι άλλη από το σώμα των δώδεκα *διδασκάλων* του πατριαρχείου, ανθρώπων που είχαν κατορθώσει να επιλεγούν από τον πατριάρχη χάρη στις γνώσεις τους στη θύραθεν και θεολογική παιδεία, τη ρητορική και τη διδακτική τους ικανότητα, ως εξηγητές των Γραφών, καθοδηγητές των πιστών και ελεγκτές των ιδεών και των αιρέσεων»[148]. Σε ποιούς, όμως, αναφέρεται πράγματι το χωρίο;

Θα μπορούσε κανείς να αντιπαραθέσει το χωρίο του Ιωάννη Αποκαύκου προς τον Δημήτριο Χωματηνό, που αναφέρεται περίπου στα ίδια πράγματα[149], και να θεωρήσει ότι το κείμενο του Καταφλώρον θυμίζει στον αποδέκτη του τα φοιτητικά τους χρόνια στην Κωνσταντινούπολη, όταν ως μαθητές συναγωνίζο-

146. Λουκάκη, Τυμβωρύχοι, 149.

147. Ό. π., 159.

148. Ό. π., 161.

149. Βλ. Ἀθ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδος*, Sbornik Statej Posvjashchemykh Pochitateljami V. I. Lamaskomu, I, St. Petersburg 1907, 248,2 κε.: *ἀλλ' ὅτε τῆς Κωνσταντίνου ηὔγει ὁ λύχνος καὶ τὸ σεβαστὸν τῆς Σοφίας μέγα τέμενος ηὔγαζε, περὶ χοροὺς φιλοσόφων, περὶ ῥητόρων ξυλλογὰς ἐστρεφόμεθα καὶ ὑπ' αὐτῶν περιελαλούμεθα, καὶ πλέον ἢ φοιτῶντες ἐς διδασκάλων αὐτίκα ἐδιδασκόμεθα.* Πρβλ. Κατσαρός, *Ἰωάννης Κασταμονίτης*, 205 σημ. 240· Angold, *Church and Society*, 94.

νταν σε τέτοιες δραστηριότητες, μερικοί από τους οποίους (δώδεκα) συνεχίζουν τις επιδόσεις τους, ενώ άλλοι βρέθηκαν μακριά. Αν αυτή η ερμηνεία φαίνεται χαλαρή, τότε η άποψη ότι οι «δώδεκα ρήτορες» μετέχουν στο «σώμα των δώδεκα διδασκάλων» ισοπεδώνει τις διακρίσεις αυτών των διδασκάλων και τους εντάσσει σε μία κατηγορία. Ή, μήπως, οι «δώδεκα ρήτορες» προϋποθέτουν άλλους δώδεκα «φιλοσόφους», δώδεκα «ἑρμηνευτὰς τοῦ Ψαλτῆρος», δώδεκα «ἑρμηνευτὰς τοῦ Ἀποστόλου», δώδεκα «οἰκουμενικοὺς διδασκάλους»;

Ασφαλώς το επιχείρημα ότι όλοι οι ρήτορες που επιδίωκαν με τα κείμενά τους να κολακεύσουν τον πατριάρχη, ώστε να πετύχουν μία θέση στο «σώμα των δώδεκα διδασκάλων» (στο οποίο εντάσσονται οι διδάσκαλοι *τοῦ Ψαλτῆρος, τοῦ Ἀποστόλου* και *τοῦ Εὐαγγελίου*), παραμένει μετέωρο στο ερώτημα: τί νόημα θα είχε γι' αυτούς μία τέτοια ένταξη, όταν τα πρόσωπα που γράφουν αυτά τα κείμενα είναι ήδη μέσα στο σύστημα, αφού κατέχουν κάποιο «διδασκαλικό» αξίωμα;

Αν, επομένως, η περιληπτική δήλωση του αριθμού των ρητόρων στην περίπτωση του χωρίου του Καταφλώρον και η συμβολική δήλωση του χορού των «δώδεκα» στις περιπτώσεις των λογίων που χρησιμοποιούν την αλληγορία δεν λειτουργούν παρά μόνο για να δηλώσουν την «πληθώρα» του αριθμού (όπως λέμε σήμερα «μία ντουζίνα[150] δικηγόροι, γιατροί κ.λπ.»), μέσα από τους οποίους ελεύθερα ο πατριάρχης έπρεπε να ξεχωρίσει τους εκλεκτούς και εμπίστους, τότε οι «σοφισταὶ»[151] αυτοί θα πρέπει να ενταχτούν σ' ένα άλλο «σύστημα», εκτός του εκπαιδευτικού, σ' ένα θεσμό π.χ. ενός κατ' εκλογήν σώματος προσωπικοτήτων, που λάμβαναν μέρος σε συζητήσεις για τα μεγάλα εσωτερικά προβλήματα της Εκκλησίας και του κράτους, σε περιπτώσεις αντιμετώπισης των αιρέσεων ή του διαλόγου μεταξύ των Εκκλησιών. Σε μία τέτοια περίπτωση οι «σοφοί» μπορούσαν να συγκεντρωθούν και να αποτελέσουν τη «δωδεκάδα» τους από το πλήθος των πνευματικών ανθρώπων της πρωτεύουσας, όχι αναγκαστικά και μόνο στο σύνολό τους από το «σώμα των διδασκάλων» της ανώτερης εκπαίδευσης. Ένας τέτοιος θεσμός με μυθικές προεκτάσεις θα μπορούσε να λειτουργεί προγενέστερα και αργότερα στη σφαίρα του εθιμικού ή και του εθιμοτυπικού πλαισίου, εξυπηρετώντας έκτακτες καταστάσεις μέσα στο πλαίσιο κάποιας συμβολικής εθιμοτυπίας.

---

150. Βλ. *Λεξικό της κοινής Νεοελληνικής*, Θεσσαλονίκη 1998, 923, λ. *ντουζίνα*. Βλ. και Ε. Κριαράς, *Λεξικό της Μεσαιωνικής Ελληνικής Δημώδους Γραμματείας 1100-1669*, ΙΑ', Θεσσαλονίκη 1990, 305, λ. *ντουζίνα*.

151. Αν και η λέξη *σοφιστὴς* παρουσιάζει δυσκολία ακριβέστερου προσδιορισμού της εννοίας αυτήν την εποχή (βλ. Δ. Δημητράκος, *Μέγα Λεξικὸν ὅλης τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης*, Η', Ἀθῆναι 1944, 6612), μπορεί κανείς να δεχτεί την άποψη της Λουκάκη ότι ο όρος αναφέρεται στους «ρήτορες».

Μιλώντας για «θεσμούς» και μεταβάσεις από τη μία εποχή στην άλλη, από ένα σύστημα δοκιμασμένο σ' ένα πιο προχωρημένο, είναι φυσικό να υπάρχουν οι διαφορετικές απόψεις ερμηνείας των φαινομένων. Από την προηγηθείσα ανάλυση μπορούν να προκύψουν τα ακόλουθα συμπεράσματα:

α) Η ανάπτυξη του θεσμού των σχολείων κατά τον 11ο αιώνα συμβαδίζει ταυτόχρονα με την αναβάθμισή τους, βαθμιαία από τις αρχές του αιώνα και εξής, με διάκριση ορισμένων από αυτά και ανάδειξή τους στο επίπεδο των σχολείων που παρείχαν ανώτερη μόρφωση.

β) Ο θεσμός των διδασκάλων επίσης αναβαθμίζεται. Οι τίτλοι τους (κυρίως ο «μαΐστωρ») αντιπροσωπεύουν σιγά-σιγά τη συστηματική και ευρεία γνώση των αντικειμένων τους στο επίπεδο της αυθεντίας, που οδηγεί ορισμένες φορές σε ειδικεύσεις και καταμερισμούς του διδακτικού έργου.

γ) Η άνοδος του μορφωτικού επιπέδου ώθησε και την Εκκλησία στο να αναλάβει πρωτοβουλίες για την ανύψωση του θεολογικού επιπέδου και του κλήρου και του λαού, ώστε να καταστούν ικανοί να αμύνονται στις αιρέσεις, με αποτέλεσμα να αναδειχθούν και διδασκαλικά αξιώματα της Εκκλησίας με ειδική θεολογική κατάρτιση των φορέων τους, ανεξάρτητα από το σύστημα της εκπαιδευτικής διαδικασίας των σχολείων.

δ) Η εξέλιξη των θεσμών της προκομνήνειας περιόδου οδήγησε στην αποκρυστάλλωσή τους στις αρχές του 12ου αιώνα, με σαφή διάκριση των διδασκάλων και των διδασκομένων μαθημάτων τους, των κοσμικών αφενός και των θεολογικών αφετέρου, σ' ένα σύστημα παρεχόμενης ανώτερης μόρφωσης πέρα από την «ἐγκύκλιον παίδευσιν» των Βυζαντινών.

ε) Οι διδάσκαλοι που υπηρετούν στο σύστημα ανώτερης εκπαίδευσης τόσο στον 11ο, όσο και στο 12ο αιώνα, δεν ανήκουν στο σώμα των «δώδεκα διδασκάλων», ένα σώμα το οποίο, και όταν συγκροτείται ευκαιριακά, λειτουργεί συμβολικά, σαν ένα «θεολογικό δικαστήριο» άγρυπνο για την αντιμετώπιση των αιρέσεων ή για θεολογικό διάλογο, χωρίς απαραίτητη ταυτότητα με το εκπαιδευτικό σύστημα, που το γνωρίζουμε ασφαλώς καλύτερα στη σταθερή μορφή του στο 12ο αιώνα.